स्रुचः संस्कारो यच्च प्रयाजानुयाजरूपं कर्म तत्त्रितयं पुरुषा।
र्थत्वेन विधीयते। कुतः। पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषस।
म्बन्धिफलस्य प्रतिभानादिति चेत्। नैवम्। फलं हि साध्यं भ
वति। न चात्र साध्यता प्रतिभासते। न शृणोति। लृङ्-क्तो। कर्म।
क्रियत इति वर्त्तमानत्वनिर्देशात्। अतः क्रत्वर्था एते विधयः।
तत्र पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः
। संस्कारकर्मणोस्तु प्रकरणेन। क्रत्वर्थानां तु निष्पादनव्य।
तिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावाद् वर्त्तमाननिर्देशस्य विप
रिणामं कृत्वापि फलं कल्पयितुं न शक्यम्। तस्मात् फलव
त्त्वभ्रमहेतुः पापश्लोकश्रवणराहित्यादिरर्थवादः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

मृण्मये प्रणयेत् कामी नित्येऽप्येतदुतेतरत्॥
आकाङ्क्षासन्निधिभ्यामस्ति तस्मान्नित्येऽपि मृण्मयम्॥
कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च॥
आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद् भवेत् ४॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते। मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य।
प्रणयेदिति। तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृण्मयमे।
व साधनम्। कुतः। नित्येऽपि पात्रस्याकाङ्क्षितत्वात्। न च।
लोकसिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति वाच्यम्। श्रौते।
कर्मण्यपेक्षितमश्रुताच्छ्रुतस्य सन्निहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः।
कामार्थं मृण्मयमाम्नातम्। तच्च सति कामे योग्यम्। न हि पा
क्षिकं काम्यं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति। पात्रा
काङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्त्तते। अपः प्रणयतीति
हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम्। तच्चान्यथानुपप।
त्तं सत्पात्रं किञ्चित् सामान्येन कल्पयति। तस्मान्नित्यप्रयो
गे तत् काम्यं मृण्मयं नान्वेति। किन्त्वितरत् पात्रं यत् कि।
ञ्चिदुपादेयम्। चमसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयते

इति चेत्। तर्हि क्रत्वा चिन्तास्तु॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यत्तु न तद्दधि॥
अन्यत्स्यात् पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्त्वतः॥५॥

अग्निहोत्रे श्रूयते। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति। तत्र दध्नः काम्यत्वान्नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन न तद्दधि प्रयोक्तव्यम्। किन्त्वन्यदेव किञ्चिद् द्रव्यमिति चेत्। मैवम्। दध्ना जुहोतीत्यस्मिन् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपन्यस्य नित्यहोमसंयोगेन दधिविधानात्। तस्मादेकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम्। एवमग्नीषोमीयपशौ खादिरे बध्नाति। खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीतेत्याद्युदाहरणीयम्। चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत्तत् क्रतवेऽथवा॥
पुंयोगादग्रिमो मैवं नैष्फल्यात् क्रतुशेषता॥६॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाम्नायते। पयोव्रतं। ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तत्र ब्राह्मणादिपुरुषयोगादेतद् व्रतं पुरुषार्थमिति चेत्। मैवम्। इन्द्रियवीर्य्यादिवत् फलस्यात्वानुक्तत्वात्। क्रतुशेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते। ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्यविशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥

नैवास्ति विश्वजिद्यागे फलमस्त्युत नाश्रुतेः॥
भाव्यापेक्षाद् विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये॥७॥

इदमाम्नायते। विश्वजिता यजेतेति। तत्र फलस्याश्रुतत्वान्नास्ति विश्वजिद्यागे फलमिति। मैवम्। फलस्य कल्पनीयत्वात् विश्वजिन्नाम्ना यागेन कुर्य्यादित्युक्ता भावना भाव्यमपेक्षते। किं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। अतो भाव्याकाङ्क्षापूरणाय किञ्चित् फलमवश्यमध्याहर्त्तव्यम्। अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं सिध्यति। अन्यथा निरधिकारित्वादननुष्ठाने विधिर्निरर्थकः स्यात्। तस्मात् फलं कल्पनीयम्॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

सर्वं फलमुतैकं स्यात् सर्वमस्त्वविशेषतः॥
एकेन नचिराकाङ्क्षा मतोऽनेकं न कल्प्यते॥८॥

तस्मिन् विश्वजिति पशुपुत्रवीर्य्येन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम्। कुतः। एतदेवास्य फलमित्यत्र विशेषहेतोरभावादिति चेत्। मैवम्। लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात्॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

एकं यत् किञ्चिदथवा नियतं न नियामकम्॥
तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात् स्वर्ग एव तत्॥९॥

विश्वजिति कल्प्यमानं यदेकं फलं तदिदमेवेति नियामकं नास्ति। तस्मादिच्छया केनचित् कस्मिंश्चित् फले कल्प्यमानेऽर्थात्। सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेत्। मैवम्। स्वर्गस्य पश्वादिफलवद् दुःखमिश्रितत्वाभावान्निरतिशयसुखात्त्व सर्वपुरुषाणामिष्टत्वात् स्वर्ग एव विश्वजितः फलम्॥ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्रिमः॥
पूर्ववत् स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुतात्वरम्॥१०॥

सत्र काण्डे श्रूयते। प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीति। ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्तीति च। द्वादशाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः। त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्ये नैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति। क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायते। तद्यथा। य एता विंशतिरात्रीरुपयन्तीति। तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्य रात्रिसत्त्रविधेः स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता॥ सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना। तस्मात्। प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्य्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया॥

नवमाधिकरणमारचयति॥
श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौर्य्यसत्त्वप्रवृत्तये॥
आद्योमैवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्त्तनात्॥११॥
सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं श्रुतं फलम्। स्वर्गोऽश्रुतं फलम्। तदुभयमप्यभ्युपेयम्। तथा सति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्लभ्यते इति चेत्। मैवम्। श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पनाया असम्भवात्। तस्माच्छ्रुतमेव फलम्॥ ॥दशमाधिकरणमारचयति॥ ॥
दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः
अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूद्यते॥१२॥
उत्पत्तिचोदनासिद्धे प्राप्तिन्य विधिभावने॥
फलसंयोगबोधेन भवेदेव फले विधिः॥१३॥
इदमाम्नायते। एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामाय क्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति। एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामाय क्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति। तत्र सर्वेभ्य इत्येतेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः। विधायकस्य लिङादेर्भावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात्। अनुवादस्तु भविष्यति। सर्वकामानां प्राप्तत्वात्। न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात् स्वर्ग एव प्राप्तः। न तु कामान्तरमिति॥ वाच्यम्। अङ्गोपाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात्। सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम्। तत्र कामाः श्रूयन्ते। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य। चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्येति। तथा सान्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गम्। तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गम्। तत्र पलाशशाखाहरणे काम आम्नातः। यं कामयेत पशुमान् स्यादिति। बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् पशुमन्तमेवैनं करोतीति। त एते सर्वकामा अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधिभा

वते। तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते समाश्रित्य तादर्थ्यवाचिना-
चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते। तस्मादेष फले विधिः॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

ज्योतिष्टोमस्य सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठिते॥
दृष्टात् पृथक् प्रयोगाद्वा सकृत्तस्याविशेषतः॥१४॥
एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम्॥
चोदितं तेन कामास्ते पर्य्यायेण भवन्त्यमी॥१५॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ। तथा ज्योतिष्टोमस्य सर्वकामार्थ इति पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धम्। तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः। ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम्। तच्च सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम्। न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्य्यायो भवति। वह्निसामीप्ये सति दाहप्रकाशयोः पर्य्यायादर्शनात्। तस्मात् ज्योतिष्टोमे सकृदनुष्ठिते सत्येकं फलं यथा निष्पद्यते। तथा फलान्तराणामपि वारयितुमशक्यत्वाद् युगपत् सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। न ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते। कामानामननुष्ठेयत्वात्। किं तर्हि पुरुषस्य स्वतः प्राप्तान् कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते। यद्यपि सर्वेभ्य इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमानत्वात् साहित्यं प्रतिभाति तथापि न तदस्ति। उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्। न च शब्दतः साहित्यनियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यमिति वाच्यम्। स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात्। तस्मादेकैकस्य साधनत्वेन कर्म चोद्यते। अत एव सर्वेभ्य इति निर्देशोपपत्तिः। अन्यथा साहित्यनियमान्मिलितमिदमेकमेव फलं सम्पन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते। तस्माद् यदा यत् फलम् तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोमः प्रयोक्तव्यः। एकमपि वृष्ट्यादिफलं यदा काम्यते। तदा कारीरीष्टिः पुनः पुनः प्रयुज्यते। किमु वक्तव्यम्। फलभेदे प्रयोगभेद इति। तस्मात् प्रति फलं प्र-

थक् प्रयोगः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॰ ॥ ॥

चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव सुर्नियता नवा॥
आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद् देहस्योतृपादकत्वतः॥१६
चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम्॥
पुंप्रवृत्त्यादिना पेते प्रतिबन्धे भवेत्त फलम्॥१७॥

काम्यकर्माण्येवं श्रूयन्ते। चित्रया यजेत पशुकामः ऐन्द्राग्नमे कादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति। तत्र यथा स्वर्गफलस्या मुष्मिकत्वं नियतम्। एवं पश्वादि फलस्यापि। यदि स्वर्गहेतुर्ज्यो तिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः तर्हि चित्रादिरपि तथेति चेत्। नैवम्। वैषम्यात् अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुता प्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते। चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्य मुत्पाद्यत इति नियमो नश्रुतः। नापि किञ्चित् तस्य कल्पक मस्ति। अनेनापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात्। अ स्मिन् देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यलाभाद् वै धं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेत्। न। प्रतिग्रहादेः प्रतिब न्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात्। तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिक म्। सति त्वामुष्मिकम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत्॥
कालं वा बोधयेद् वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम्।१८।
क्त्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मेवमङ्गत्वबोधनम्॥
श्रुतेर्मुख्य प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते॥१९॥

इदमाम्नायते। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत। अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेति। तत्रेष्ट्वेति क्त्वाप्रत्ययो वाजपेय स्य पूर्वकालीनतां ब्रूते। तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्य वा जपेयोत्तरकालीनतां बोधयतीति प्राप्ते ब्रूमः। बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वविधानमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः। समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतायां तद्विधाना त्। यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं तथापि तन्न नियतम्। मुखं व्या

दाय स्वपिनीत्यत्र कालैकेऽपि प्रयोगात्।वाजपेयप्रकरणमध्य
ङ्गत्वेऽनुगृह्यते।अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधाना।
त् प्रकरणंबाध्येत।अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसव।
त्वाभावात् तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेत्।न।मासाग्निहोत्रन्यायेन
तद्धर्मातिदेशार्थत्वात्।तस्माद् वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम्।अग्नि
चित्ते त्यत्राप्येवं योजनीयम्॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥
संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः॥
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोःस्यात् प्रक्रियावशात्॥२०॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासयोगप्रभासनात्॥
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता॥२१॥
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते।संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु
निर्वपतीति।तत्रेयं वैमृधेष्टिःप्रकरणबलात् प्रयाजादिवद्दर्श
पूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गमिति चेत्।न।वाक्यस्य प्रबलत्वात्
।न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाख्याभिधानात्तदङ्गत्वमयु
क्तमिति वाच्यम्।दर्शपूर्णमासाङ्गसमाख्याभिप्रायेण तदुपपत्तेः।
तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचित्त्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमा
सस्यैवाङ्गम्॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥
किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति॥
अङ्गं कालोऽथवाङ्गं स्यादतिपारार्थ्यमन्यथा॥२२॥
प्रागाग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सामार्थता तथा॥
अनुयाजाश्च पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये॥२३॥
ज्योतिष्टोमे श्रूयते।आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति।आ
ग्निमारुतं नाम किञ्चिच्छस्त्रम्।अनुयाजादेवं बर्हिरित्यादिभिः
पाशुकहौत्रकाण्डपठितैरेकादशभिर्मन्त्रैःसाध्या होमाः।तत्रा
ग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्गमित्येवमङ्गाङ्गिभावबोधना
याय संयोगः।यद्यनुयाजा नामयं कालोपदेशःस्यात्।तदानी।
माग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न कश्चिदित्यत्यन्तपारार्थ्यंस्या
त्।तस्माद् बृहस्पतिसववद्वैमृधवच्चानुयाजा अङ्गमिति प्राप्ते

ब्रूमः। इतरस्तोत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवाव गतम्। अग्नीषोमीयविकृतौ सवनीयपशावतिदेशतः प्राप्तानामेकादशानुयाजानामपि प्रयाजवत् पश्वङ्गत्वमवगतम्॥ ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासम्भवात् कालोपदेशार्थोऽयं संयोगः॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॥

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः॥
अङ्गाङ्गिभावः कालो वाद्यपारार्थ्याय चाङ्गता २४॥
दर्शादिलक्षणे काले सोमयागो विधीयते॥
स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताङ्गाङ्गिता तयोः॥२५॥

इदमाम्नायते। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तत्रोभयोराग्निमारुतानुयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्य परिहाराय। सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेत्। मैवम्। स्वतन्त्रफलवतः सोमस्याङ्गत्वाभावात्। फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गं भवतीति न्यायात्। न चात्र बृहस्पतिसववन्न्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत। इति शक्यं वक्तुम्। सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात्। क्वाप्यन्यस्त्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते। तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि तदुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम्। एतदेवाभिप्रेत्य रथत्वरूपमस्याम्नायते। एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति। अवसाने निश्चिते। वरे मार्गे॥ यथा रथेन सुखे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति। तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासाविष्ट्वत उत्तरकाले तादृशविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः। तस्मात् कालार्थः संयोगः॥ ॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाग्रिमः॥

कर्त्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि॥ २६॥
जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता॥
तच्चेत्पुंसि तत्पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्त्तते॥२७॥

काम्येष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इति प्रक्रम्य श्रूयते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वम्। न तु मुग्धस्य पुत्रस्य। ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरण्यपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिफलमिति चेत्। मैवम्। यस्मिन् जाते निर्वपति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसम्बन्धावगमात्। नचात्र निष्फलस्य पितुरप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसम्भवात्। तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादि॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते॥
निमित्तानन्तरं कार्य्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः॥२८॥
जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात्॥
प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वमस्तु सा॥ २९॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत्। मैवम्। स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम्। यदि जातकर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत। तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बात् पुत्रो विपद्येत। तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात्। तस्मान्न जन्मानन्तरं किन्तु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः॥ ॥

॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचापगमेऽथवा॥
निमित्तसन्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः॥३०॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म सन्निहितं भवति तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत्। जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः

शास्त्रे गौव दर्शिता। ततो मुख्यसन्निधेरवश्यं बाधितत्वाच्छु
द्धिलक्षणाङ्ग॰वैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वं मिष्टिं कुर्य्यात्॥

विंशाधिकरणमारचयति॥

अग्निं चित्वा यजेत् सौत्रामण्यां त्वङ्ग॰स्थितिरीदृशी॥
अङ्गि॰काले स्वकाले वा स्यादाद्यो॰ऽन्याङ्ग॰वन्मतः॥३१॥
निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः॥
स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम्॥३२॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवे
न यजेतेत्यत्र सौत्रामणी बृहस्पतिसवयोरङ्ग॰त्वं पूर्वमुक्तम्।
तच्चाङ्गमङ्गि॰कालेऽङ्गि॰ना सह प्रयोक्तव्यम्। इतरेषामङ्गानां त
था प्रयुज्यमानत्वादिति चेत्। मैवम्। क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालत्वा
च्चिता साङ्ग॰चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौ
त्रामण्यादेर्विहितत्वात्। यदाङ्गि॰ना सहैकप्रयोगः स्यात्। त
दा क्त्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत। न ह्य
ङ्गि॰ना सह प्रयोक्तव्यानामुखासम्भरणादीनां चयने निर्वृत्ते
पश्चाद्विधानं श्रुतम्। ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यम्भाविनि सति
स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम्। सौत्रामण्या।
इष्टिप्रकृतित्वात् पर्वकालश्चोदकप्राप्तः। चयनेन सहैक
प्रयोगे तु पर्वण्युखासम्भरणादिविधानादन्यस्मिन् दिने।
सौत्रामणी प्रसज्येत। तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृ
तित्वाद्वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः। वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये।
शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद् बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रस
ज्येत। तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम्। ननु सर्व
त्राङ्गपूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम्। इह तु पूर्वकालीने तस्मा
दङ्ग॰प्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनम
ङ्गं निरर्थकमिति चेत्। न। तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राबल्यद
शायाः कल्पनीयत्वात्। तस्मान्नाङ्गि॰नः कालेऽनुष्ठानम्। किं
तु स्वकाल इति स्थितम्॥

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे। च॰ध्यायः। पा॰ ४ अधि॰ २॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति

राजसूयेऽनुमत्यादिदेवनादि च ते उभे॥
मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः॥१॥
यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः।
देवनाद्यफलं यत्तु तदङ्गं फलवतो यजेः॥२॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः। अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति। नैर्ऋतमेककपालम्। आदित्यं चरुं निर्वपति। आग्नावैष्णवमेकादशकपालमित्यादयः। यथैता इष्टयः तथा पशवोऽपि श्रुताः। आदित्यां मलहां गर्भिणीमालभते। मारुतीं पृश्निम्। प्रष्ठौहीमश्विभ्यामिति। मलहा मलिना गलस्तनयुक्तेत्यर्थः। तस्या अदितिर्देवता। पृश्निरल्पतनुः। तस्या मरुतो देवता। यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भावं वोढुं शक्तिर्भवति तावद्वयस्का प्रष्ठौही। तस्या अश्विनौ देवता। एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रुताः। तथा वल्मीकवपायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः। यथैते इष्टिपशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपाः एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः। प्रष्ठौहीं दीव्यति। अक्षैर्दीव्यति। राजन्यं जिनाति। शौनःशेपमाख्यापयत इत्यादयः। तत्र यागा यथा मुख्याः। तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम्॥ प्रकरणपाठस्योभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याख्यातवाच्यायां भावनायां धातुबोध्यो यागः करणम्। राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसा

मानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति। तथा राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्य्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम्। तत्सन्निधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ६

एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा॥
राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययेतरः॥३॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयसोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम्। कुतः। अपकर्षात्। यद्यप्यभिषेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्सन्निधौ देवनाद्य आम्नातास्तथाप्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते। माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यन्दिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते। तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां देवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः। ततो माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयमध्योगान्तःपातित्वाद्देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः किं तदङ्गत्वे सन्निधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम्। उभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम्। राजसूयशब्दश्चानुमत्यादीन् सर्वान् यागानभिधत्ते। तस्मात्। सर्वेषामेतदङ्गम्। अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते॥ ६॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति॥
अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ७॥
पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः॥
नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत्॥५॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्या आग्नेयाष्टकपालादीनि दशहवींष्याम्नातानि। तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि। तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते। पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचर

न्यन्तरा त्वाष्ट्रीणांपरिष्टाद् वैष्णवेनेति। योऽयं राजसूये सोम।
यागस्तस्मिन्न निर्दिष्टानामुपसदामादि मध्यावसानेषु सौम्या
दीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते। ततो वाक्यात्
सौम्यादीन्युपसदामङ्गानीति प्राप्ते ब्रूमः। उपसदामिति षष्ठ्या
कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात् सौम्यादीनां का।
लविषयसम्बन्धपर मिदं वाक्यम्। न त्वङ्गाङ्गि॰भावपरम्॥
ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकम्। किन्त्वनुमत्यादिवत् प्रधा
नम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

मुख्यनामनहोमस्य साङ्॰ग्रहण्यङ्ग॰तायवा॥
मुख्यत्वमविरुद्धत्वात् फलाय स्यात् तदङ्ग॰ता॥ ६॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वदेवीं साङ्ग॰हणीं निर्वपेद् ग्रामकाम
इति। तत्रामनहोमाः श्रुताः। आमनमस्यामनस्य देवा इति ति।
स्र आहुतीर्जुहोतीति। तत्र आमनहोमाः साङ्ग॰हण्ये स्यास
ह समप्रधानभूताः। नहि तेषां मुख्यत्वे कश्चिद् विरोधोऽस्ति
। दृष्टं ह्याग्नेयादिष्वनुमत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वमिति चेत्।
मैवम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्ये न स्वाराज्यका
मो राजसूयेनेति वाक्ये नच यथा बहूनां फलसम्बन्धावगमः
। तथामनहोमानाम्। फलसम्बन्धाभावे सति प्राधान्यायोगा
त्। साङ्ग॰हणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति वाक्यं तु साङ्ग्रहण्या
एव फलसम्बन्धं बोधयति। न त्वामनहोमानाम्। तस्मात् फ
लवत्याः साङ्ग॰हण्याः सन्निधावाम्नाता अफला आमनहोमास्तद
ङ्ग॰म्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ॥
देवान्तरायाजज्यैष्ठ्यात्स्यादस्योभयरूपता ७।
निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि ॥
अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ८।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यां वै काञ्चिदध्वर्युर्यजमानश्च देवताम
न्तरितस्तस्या आवृश्च्येत यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति।

शमयत्येवैनामिति। सोऽयं दधिग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्यु-
भयात्मकः। कुतः। आकारद्वयसाधकसद्भावात्। देवतान्त-
रायेण नष्टं वा नाशाभमुपपन्नस्य ग्रहेण शमनाभिधानाद-
न्तरायो निमित्तम्। ग्रहो नैमित्तिक इति प्रतिभाति। तथा ज्ये-
ष्ठत्वमाम्नातम्। ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति। ज्येष्ठत्वं नाम-
प्रशस्तत्वम्। तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते। नैमित्तिकस्य पाक्षिक-
त्वादप्रशस्तत्वम्। तस्माद्धेतुद्वयबलादुभयात्मकत्वमिति चेत्त-
मैवम्। देवतान्तरायस्य । निमित्तत्वाभावात्। निमित्तत्वे यदिश-
ब्द उपलभ्येत। सप्तमी वा श्रूयेत। यच्छब्दो वान्तरायकर्त्तोर-
ध्वर्युयजमानयोः सामानाधिकरण्ये न प्रयुज्येत। यदि रथन्त-
रसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात। भिन्ने
जुहोति। यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुत इत्यादिषुसं-
प्रतिपन्नेषु निमित्तेषु तद्दर्शनात्। तस्मात् केवलं नित्यत्वमेवद-
धिग्रहस्योचितम्। देवतान्तरायेत्यनेन समाधानोपन्यासो विधेय-
दधिग्रहस्तुतये ऽर्थवादः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरश्चितौ
नित्यः पूर्वेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः॥९॥

अग्निचयने श्रूयते। यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते।
यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्च्छे द्वैश्वानरं
द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति। उखा पिठरः। तामुखां यु-
ञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिप्रपाठकाम्नातैर्मन्त्रैः सम्पाद्य तस्या-
मुखायामग्निं निधाय षड्द्व्यामे द्वादशोद्यामे वा शिक्येना-
मुखामवस्थाप्य तच्छिक्यं स्वकण्ठे बद्धा तमुख्यमग्निं संवत्-
सरं भृत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः। अभरणे त्वपूर्णगर्भपा-
तवद्विनाशः स्यात्। ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात् प्रागेव कुर्य्या-
दित्यर्थः। अत्राप्यन्तरायवाक्यवदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वा-
न्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत्। मैवम्। यः पुमानभृत्वाग्निं चि-
नुते स निर्वपेदिति कर्त्तृसमानाधिकृतयच्छब्दबलादभरणे

स्योर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात्। किञ्च। दधिग्रहस्य नित्यस्य
पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम्। इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभा-
वादेकमेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः॥ ६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्रिमः॥
अपहृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः॥१०॥

अग्नौ श्रूयते। संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै नुदते। योऽग्निं चित्वा
न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत-
इति। लाङ्गलेन कृष्टे व्याममात्रे भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टका-
भिः पक्ष्याकारेण स्थानं निष्पाद्यते। सेयं चितिः। तादृश्यः पञ्च॥
चितयः पूर्वाः क्रियन्ते। ततः षष्ठी चितिः। तत्र षण्णां पूरणी षष्ठी-
ति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च चितीरपेक्षते। अन्यथा षट्संख्यापू-
रकत्वासम्भवात्। तस्मादेकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नि-
त्येति चेत्। मैवम्। अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभि-
र्नित्यस्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्योऽत्र न प्रतितिष्ठ-
त्यसौ षष्ठीं चिनुत इति कर्त्रा समानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रति-
ष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी। ततः पञ्चचि-
तिको नित्योऽग्निः। नैमित्तिकस्त्वेकचितिक इति न प्रयोगैक्य-
म्। पूरणप्रत्ययस्त्वभिधानापेक्षयोपपद्यते। पूर्वाः पञ्च चित-
योऽभिहिताः। अथाभिधास्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुत इति वच-
नव्यक्तिः॥ ॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥ ॥

क्रत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः॥
अमावास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता॥११॥

एवमाम्नायते। अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती-
ति। तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वादयं पिण्ड-
पितृयज्ञः क्रत्वङ्गमिति चेत्। मैवम्। अमावास्याशब्दस्य कालवा-
चित्वात्। कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः। न च वाक्येन क्रत्वङ्गत्वा-
भावेऽपि प्रकरणेन तदङ्गं वेदिति वाच्यम्। तस्यानारभ्याधीतत्वात्। त-

स्मादयंपुरुषार्थः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

रज्जुर्द्वितीया पश्वर्था यूपार्था वान्वयात् पशौ॥
पश्वर्था त्रिवृता यूपं परिवीयेति यूपगा॥१२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीया ग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। तत्र सवनीयपशोरग्नीषोमीयविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं कालोपलक्षणार्थमनूद्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्रशनोपलक्षितपशोरुपाकरणं विधीयते। ततो रशनायाः पश्वन्वयात् पशुबन्धनेन पशोरितस्ततोऽपक्रमणनिवारकरूपदृष्टार्थलाभाच्च पश्वर्था रशनेति चेत्। मैवम्। त्रिवृतेति तृतीयया यूपमिति द्वितीयया शेषशेषिभावावगमादव्यवहितान्वयलाभाच्च रशना यूपार्था। कालश्चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वेत्यनेनैवोपलक्षितः पश्वनपक्रमणवद् यूपदार्ढ्यमपि दृष्टमेव प्रयोजनम्। न च परिव्याणेन दार्ढ्यमतिदेशादेव सिद्धमिति वाच्यम्। तस्मिन् सति पुनर्विधानादेव द्वितीयया रशनया परिव्याणान्तराङ्गीकारात्। तस्मादियं द्वितीया रशना यूपार्था॥ दशमाधिकरणमारचयति॥ ॥

स्वरुर्यूपे पशौ वाङ्गं यूपस्यैतु क्तितोः ग्रिमः॥
स्वरुणा पशुमङ्क्त्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटम्॥१३॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। यूपस्य स्वरुं करोति। स्वरुणा पशुमनक्तीति। तत्र स्वरोर्यूपसम्बन्धाभिधानाद् यूपाङ्गत्वमिति चेत्। मैवम्। स्वरुणा पशुमिति तृतीयया द्वितीयया चाङ्गाङ्गिभावावगतेः सम्बन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्या यूपाङ्गच्छेदनजन्यत्वाभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात्। तस्मात् स्वरुः पश्वङ्गम्॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

आधारादेश्च मुख्यत्वं न वाग्नेयादिवत् तु तत्॥
यतमुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः॥१४॥

दर्शपूर्णमासयोराघाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः कालसंयोगमन्तरेणाम्नाताः। आग्नेयादयः षड्यागाः कालसंयोगेन चोदिताः।

तत्राग्नेयादीनां यथा प्राधान्यमङ्गीकृतम्। तथैवाघारादीना मप्यङ्गीकर्तव्यम्। यथा राजसूये परस्परविलक्षणानामिष्टि पशुसोमानां बहूनां सम प्राधान्यम्। तद्वत्। एकप्रकरणपाठ श्चोभयत्रापि समानः। तस्मादाघारादीनामाग्नेयादीनां च सम प्राधान्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजे तेत्यत्र राजसूयशब्दो ———— राजसम्बन्धात् प्रवर्त्त मानो राजकर्तृकाणामेकप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागा नां नामधेयं भवति। दर्शपूर्णमासशब्दौ तु कालवाचिनौ स न्तौ कालसंयोगेन विहितानामाग्नेयादीनां षण्णां यागानां नामधेयतां प्रतिपद्येते। ततो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः षडेव यागाः फलसम्बन्धित्वेन प्रतीयमाना मुख्याः। अन्ये त्वाज्यभागाघा रादयस्तन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः। एवं स त्यङ्गत्वेन स्तुतिरुपपद्यते। चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभा गावित्याज्यभागौ यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन स्तूयेते। यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियते इति। यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्तूयन्ते। एव माघारादिषूदाहार्य्यम्। एतच्च सति सादृश्ये सम्भवति। त स्मादाघारादीनां नास्ति मुख्यत्वम्॥ ॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात्सोमसाम्यतः
ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता॥१५

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रकरणे ऐन्द्रवायवग्र हादयः सोमयागा दीक्षणीयादीष्टयोऽग्नीषोमीयादिपशव श्चाम्नाताः। तत्राग्नेयादिपक्षपाति दर्शपूर्णमासनामवज् ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपातित्वाभावेन राजसूयनामव त् प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात् सोमसमानानां दीक्षणी यादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेत्। मैवम्। सोमयागपक्ष

पाते हेतुसद्भावात्। ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योति-ष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः। अत एव ब्राह्मणम्। त्रिवृत् पञ्च-दशः सप्तदश एकविंशः। एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एत-स्य स्तोमा इति। स्तोमानां ज्योतिष्ट्वे यज्ञप्रकाशकत्वम्। न चेष्ट-यः पशवो वा त्रिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते। तस्माज्ज्यो-तिष्टोमनाम्ना सोमयागानामेव फलसम्बन्धावगमादफला इष्टि-पशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थ-स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्च॥
चतुर्थोऽध्यायः॥

पञ्चमोऽध्यायः॥

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः॥
अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्य्यं निरूपितम्॥ द्वितीयाध्याये कर्मभेदनिरूपणात् पृथगनुष्ठेयत्वमवगतम्। तृतीयाध्याये शेषशेषित्वनिरूपणात्तिवेशनः सङ्गमन इति मन्त्रेण वह्नेरुपस्थानमनुष्ठेयम्। न त्विन्द्रोपस्थानमित्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थावगता। चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निश्चीयते। पलाशशाखाच्छेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्। न तु प्रस्तरेण सह प्रहृतिः प्रयोजिका। तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणाभावे सत्यप्रयोजकप्रहृत्यर्थं शाखाच्छेदनं न कर्त्तव्यमिति। एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याकाङ्क्षितत्वात् पञ्चमाध्याये-

सोऽभिधीयते ॥ ॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥ ॥

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते॥
अमानत्वाद् नियतिर्नियति र्वेदमानतः॥१॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिब्रह्मोद्गातृहोतृदीक्षादय। स्तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमनिर्णयः। क्रमबोधकस्य प्रमाणस्याभावादिति चेत्। मैवम्। पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा वेदः। प्रमाणम्। तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमाणम्। तस्मात् क्रमस्य नियतत्वात् क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः॥ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः॥
क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवद् युज्यते विधिः॥२॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात् स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि यथा दध्ना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधि द्रव्यं क्रियाविशेषणं सद् विधीयते। दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति। एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम्॥ तृतीयवर्णकमारचयति ॥ ॥

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति॥
क्रमः पाठाद् विधेयो वा पाठाद्दीक्षाविधिः श्रुतेः॥३॥
द्वादशाहस्य सत्रत्वात् सर्वेषां याजमान्यतः॥
चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः॥४॥

द्वादशाहे श्रूयते। अध्वर्यु र्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततउद्गातारं ततो होतारमिति। तत्र गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः पाठादवगम्यते। विधेयत्वं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव। कुतः। दीक्षयेदिति श्रुत्या तद्विध्यवगमात्। न हि श्रौतस्यविधेयस्य सम्भवे सति वाक्यार्थः क्रमो विधातुमुचितः। तस्मात्त्रविधेय इति प्राप्ते ब्रूमः। द्वादशाहे सत्रे य ऋत्विजस्ते यजमाना इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता

दीक्षा न विधातव्या। ततो दीक्षामनूद्याख्यातेन क्रमो विधीय
ते। यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति तथापि वाक्येन प्र
तीयते। स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्त्तव्यतया प्राप्त्य
भावादिह विधीयते। नन्वेकस्य कर्त्तुर्युगपदनेकपदार्थानु
ष्ठाना न्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्त्तव्यतापि प्राप्तेति चेत्। न।
विशेषस्याप्राप्तत्वाद् व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात्। तस्मा
द् वाक्यावगतं क्रमविशेषं नियन्तुमयं विधिः॥ ॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च॥
क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात्॥५॥
होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽवगम्यते॥
यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यतातोऽर्थतः क्रमः॥६॥

ग्रहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तस्यैव क्रमस्यादृतत्वादिहापि।
होमपाकयोः पाठात् प्राप्तः क्रम आदरणीय इति चेत्। मैवा
म्। द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवाद् द्रव्यनिष्पत्त्यै पाकस्यैव प्रा
थमिकत्वावश्यम्भावात्। होमद्रव्यत्वं च यवाग्वाग्निहोत्रं जु
होतीति तृतीययावगम्यते। तस्मात् पाठक्रमं बाधित्वार्थतः
क्रमोऽत्राभ्युपगन्तव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥ ६

स्याद् वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद्भवेत्
शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि॥७॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने काण्डे प्रयाजानुयाजानुमन्त्रणम
न्त्रा आम्नाताः। वसन्तमृतूनां प्रीणामि। ग्रीष्ममृतूनां प्रीणा
मीत्यादयः। तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः। कुतः। अन्येष्वा
ग्नेयोपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि
क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वादिति चेत्। मैवम्। अत्र नियामकाभा
वात्तावदत्र पाठो नियामकः। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्दे मन्त्रम
न्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे।
व्यत्ययेन पाठदर्शनात्। नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः

वसन्त मन्त्रे समिद्यागैकविषययागस्य कस्यचित् प्रयाजस्या
नुमन्त्रणोऽप्यनुपपत्त्यभावात्।नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम्।वसन्त
मन्त्रे समिद्यागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात्।तस्मा
दत्र नास्ति नियतः क्रमः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते॥
श्रुत्यर्थाभावतो नैवं क्रमः पाठान्निपम्यताम्॥८॥

समिधो यजति।तनूनपातं यजतीत्यादिषु प्रयाजेषु नियतः क्र
मो नास्ति।कुतः।क्रमप्रापकप्रमाणाभावात्।यथा गृहपत्यादि
दीक्षानुवादेनाख्यानश्रुत्या क्रमो विवक्षितः।तथात्र क्रमविधा
यिका श्रुतिर्नास्ति।यजतीत्याख्यानेन समिद्यागादिपदार्था
नामन्यतोऽप्राप्तानां विधानात्।यथा च दीक्षयित्वेति क्त्वाश्रु
तिः।तत उद्गातारमिति पञ्चमी श्रुतिर्वा।नादृश्यपि नात्र श्रु
तिरुपलभ्यते।न च पाकहोमयोरिवार्थतः क्रमो वक्तुं शक्यः।स
मिद्यागमन्तरेणापि तनूनपाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात्।तस्मा
न्नास्त्यत्र क्रमनियम इति चेत्।मैवम्।वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्र
मस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात्।तस्मादस्ति क्रमनियमः॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने॥
क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात्।९।
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत् क्रमेण स एव हि॥
क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका॥१०॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति विहितानां॥
पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्त्तव्याः।तत्रैदृशे
पशावुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्या
भावादैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठि
तः।उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्त्तव्यम्।तदानी
मीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणाः श्रुत्य
र्थपाठानामभावान्नास्ति क्रम इति चेत्।मैवम्।उपाकरणे यः

क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वा
त्। श्रुत्यर्थपाठ इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति। प्र
वृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागे कारणाभावात्। प्रावृत्तिकक्र-
मस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसं
स्कारयोर्मध्ये पश्वन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेव पदार्थैर्व्य-
वधानं भवति। तच्च सप्तदशेति विधिबलादभ्यनुज्ञातम्। प्रावृ
त्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्वन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चा
त् प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत। तदा द्वात्रिंशत्पदार्थै-
र्व्यवधानं स्यात्। तत्तु नाभ्यनुज्ञातम्। तस्मात् प्रवृत्त्या क्रमो
नियम्यते॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥ ॥

प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्काख्यकृतावुत॥
सवनीयेऽग्रिमो यस्मात् प्रकृतौ तदपेक्षितम्॥११॥
आश्विनग्रहसामीप्यं सवनीयपशोः स्थिति॥
नियमे तत्क्रमे स्थानाद्विकृष्टयोः प्राकृतो नयः १२

Centre for the Arts

साद्यस्कनामकः कश्चित् सोमयागः। तत्र श्रूयते। सह पशूना-
लभत इति। प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये पूर्वदिन आ
लभ्यते। सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहा
दूर्ध्वमालभ्यते। अनुबन्ध्योऽवभृथादूर्ध्वमालभ्यते। इह तु त्रयो
ऽपि पशवः सहालब्धव्याः। सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आ-
श्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्य
म्। तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात्तेषु त्रिषु पशुष्व-
ग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम्। कुतः। प्रकृतौ तत्प्राथम्य
सापेक्षितत्वादिति चेत्। मैवम्। सवनीयो हि स्वस्थान एव व
र्तते। आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात्। आश्विने
गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति। प्रकृतौ तदानन्त-
र्यस्यक्लृप्तत्वात्। ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति
स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो
द्रष्टव्यः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ॥
नास्त्यस्ति वात्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात्॥१३॥
याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः॥
मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः॥१४॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमाम्नायेते। सारस्वतौ भवतः। एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति। सरस्वती च सरस्वांश्चेति विग्रहसमासे कृते पुमान् स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात् सारस्वताविति भवति। तौ देवते ययो र्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ। एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते। तयो र्यागयो र्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः। तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य्यः। कुतः। श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानां मन्यतमस्य नियामकस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आम्नाते। प्र णो देवी सरस्वतीति। पश्चात् पुंदेवतायाः। पीपिवांसं सरस्वत इति। अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयो र्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते। ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्य्यः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा॥
धर्मानुष्ठान आद्योऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात्॥१५॥
पुरुमोषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः॥
पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्णमास्यामाम्नातम्। तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यम्। आज्यस्य धर्मा उत्पवनचतुरवत्तादयः। अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यम्। तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः। तत्र मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ। तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणामनुष्ठानेप्रा

थम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमाम्ना-
ताः। पश्चादाज्यधर्माः। तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां
प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठे-
याः। पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते। मुख्यक्रमा-
नुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः। तस्मादग्नीषोमीयपुरोडा-
शार्थेभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्वमाज्यधर्मा अनुष्ठेयाः॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वास्तु पूर्वता॥
ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमबलित्वतः॥१७॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः॥
प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता॥१८॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीया-
नुवाके समाम्नातः। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पू-
र्णमासे प्रायच्छदिति। आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीया-
नुवाक आम्नातः। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमा-
स्यां चाच्युतो भवतीति। तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीन-
त्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रका-
ण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः। तथा हि होत्रकाण्डे आ-
ज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्या-
दिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते। ततः प्रजापते न त्व-
देतानीत्यादिके प्राजापत्ये। ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके
अग्नीषोमीये। आध्वर्यवकाण्डेऽप्यग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नी-
षोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः। याजमानकाण्डेऽप्यग्नेर-
हं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयो-
रहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते। मन्त्रक्रमश्च प्र-
बलः। मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात्। ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थे
विधिनापि चरितार्थम्। अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्म-
न्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम्।

॥दशमाधिकरणमारचयति॰॥
सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्य चरावुत॥
धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः॥१९॥
सक्रमाणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वतः॥
प्राथम्यमन्तरङ्ग॰त्वादाग्नेयविकृतौ चरौ॥ २०॥

अध्वरकस्याभिधायामिष्टौ हविस्त्रयं श्रूयते।आग्नावैष्णवमे कादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सरस्वत्याज्यभागास्याद् बार्हस्पत्यश्चरुरिति।तत्र सारस्वतस्य ये धर्मास्त एव पूर्वमनुष्ठेयाः।कुतः।सारस्वतयागस्य बार्हस्पत्यात् पूर्वमुपदिष्टत्वात्।मुख्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः।न तावदत्राज्यधर्मा औषधधर्मा वोपदिश्यन्ते।किन्तु चोदकेन प्राप्यन्ते।चोदकश्च सक्रमानेव पदार्थान्नतिदिशति।प्रकृतौ चौषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वादिहापि बार्हस्पत्यचरुधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः।किञ्च।आग्नेयस्य प्रथमभाविनो विकृतिबार्हस्पत्यश्चरुः॥ उपांशुयाजस्य पश्चाद्भाविनो विकृतिः सारस्वतमाज्यम्।अतोऽन्तरङ्ग॰त्वाच्च रुधर्मा एव पूर्वभाविनः॥ १ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॰॥
साकमेधेष्वृयस्तिस्रो द्व्यहे स्युः सद्य एव वा॥
प्रातरादेर्द्वयोरह्नोः सत्वात् प्रकृतिवद् द्व्यहे॥२१॥
साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः॥
श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्तु चोदकात् तेन दुर्बलम् २२॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते।अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति।ता एतास्तिस्र इष्टयो द्व्यहकालीनाः।यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदीष्टिरिति द्व्यहकालीनत्वम्।तद्वत्॥ ननु प्रातर्मध्यन्दिनसायं शब्दैरेकस्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्तिसृणामिष्टीनां विहिताः।नत्र।द्वयोरप्यह्नोः प्रातरादिकालसत्त्वा

ह्नावान्। पूर्वेद्युः प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः। प रेद्युः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः। ततो द्व्यहकालीनत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। अत्राग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते। प्रातःशब्दश्च स्वत एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्य्यवस्यति। प्रातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात्। तस्मात् साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात् सद्यस्कालीनत्वं श्रौतम्। चोदकेन त्वाधानादृष्टं पूर्वेद्युः प्रातः प्रधानं परेद्युः प्रातरिति कल्प्यते। उपदेशश्चोदकाद् बलीयान्। तस्मादेकाहकालीना इष्टयः॥

॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमू॥
श्रुतमात्रे तदन्येषु तदाद्येषु च वाग्रिमः॥ २३
अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमसङ्गिनः॥
प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके॥ २४॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते। तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति। प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजा इज्यन्ते। इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः। ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पशावपकृष्यन्ते। तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते। आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः। अनुयाजमात्रस्योत्कर्षः। तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्त्तव्यौ। यदि प्रायाजान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात्। तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाघारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात्। प्रयाजमात्रे त्वपकृष्टे सत्याघारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते। एवमनुयाजमात्र उत्कृष्टे तत ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विनश्यति। तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनुयाजमात्र

सोत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य क्लृप्तत्वा
त् सक्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद् व्युत्क्रमे सति
पूर्वेण पदार्थेनोत्तरस्य पदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वादनु
ष्ठानमेव लुप्येत। तस्मात् प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः
अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ॥
पूर्वता वात्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात् ॥२५॥
प्रतिप्रस्थातृनिर्वापहृदध्वर्य्योरपि कर्त्तृता ॥
प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात् सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः ॥२६॥

सोमे प्रातरनुवाके योऽनुवाकः पठितः। ततः प्रचरणीहोमादयः पठि
ताः। ततः सवनीयादयः। ते च चोदकागतनिर्वापादियुक्ताः। ततो
बहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम्। तत्राध्वर्युर्होत्रे प्रातरनुवाकप्रैषं
दत्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारमेवं प्रेष्यति। प्रतिप्रस्थातः स
वनीयान्निर्वपस्वेति। ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तोऽपि
सवनीयपुरोडाशनिर्वापः पूर्वस्मिन्नेव प्रातरनुवाककाले प्रै
षवशादपकृष्टः। सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारः प्रैषोत्कर्षेण
समाम्नातः। बहिष्पवमाने स्तुत आग्नीध्राग्नीन् विहर बर्हिः स्तृ
णीहि पुरोडाशानलङ्कुर्विति। एवं स्थिते सति प्रकृतौ निर्वापा
न्तरभाविनोऽलङ्करणापूर्वभाविनः प्रोक्षणादयो ये पदार्थास्ते
ऽत्र चोदकप्राप्ताः। तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालङ्करणवदुत्
कर्षस्यानुक्तत्वादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम्। तथा
सति प्रचरणीहोमादिभिर्बहिष्पवमानान्तैः सौमिकपदार्थैः स
ह प्रोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वे नानुष्ठानात्॥
पौर्वापर्य्यकलहे सति नियामकाभावादैच्छिकः क्रम इति प्रा
प्ते ब्रूमः। प्रातरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाठप्रा
प्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रैषविधिबलादैष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः।
तेन च निर्वापेण तदनन्तरभावि प्रोक्षणादिकं बुद्धावुपस्था

प्यते। न तु सौमिकप्रचरणी होमादिकं तदा केनचिदुपस्था
प्यते। ननु निर्वापः प्रतिप्रस्थातृवर्त्तृकः। प्रोक्षणादिकमध्व
र्युकर्तृकमिति न निर्वापः प्रोक्षणादिकमुपस्थापयतीति चे
त्।मैवम्। निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति। प्रयाजकत्वात्।अ
तोऽसौ प्रोक्षणादीनामुपस्थापकः। अतस्ते पूर्वमनुष्ठेयाः प
श्चात् सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः॥ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते ऽस्तु नैव वा॥
प्रयाजवत्तदन्तत्वात्प्रणयनं चापकृष्यताम्॥२७॥
अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा॥
प्रयाजाघारवैषम्यात्तु तन्मात्रापकर्षणम्॥२८॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निरग्नी॰
षोमीये प्रणेतव्यः। सोमश्च प्राचीनवंशे पूर्वमवस्थापित इदानीं
हविर्धाने प्रणेतव्यः। तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद
आम्नातः। तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीने ऽउपवसथ्य
दिने प्राप्तम्। तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाका
लेऽपकृष्टः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तद्विधानात्। तस्मि
न्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षात् प्र
णयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयाजाघारादीना
मेव प्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यम्भा
वीपरस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गसमूहस्याप
कर्षो युक्तः। इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम्। यूपच्छेदस्त्व
ग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यं क्र
मोऽपेक्षितः। तस्माच्छेदस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ॥
उत्कृष्येते न वाद्यः स्यादनुयाजोत्करत्वतः॥२९॥
पश्वर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगतौ तु तौ॥

उक्तौ होमौ प्रयोगस्य भेदान्नोत्कर्षमर्हतः ॥३०॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन प्राप्तौ। दृषदुपलाकपालादिष्ववशिष्टो यः पिष्टलेपस्तमुद्धृत्य जुह्वां चतुर्गृहीत आज्ये प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति। फलीकरणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते तानपि तथा जुहोति। तावेतौ होमौ प्रकृतिवदिहाप्यनुयाजोत्तरकालीनौ। ते चानुयाजा आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाकादिवदेतौ होमावुत्कृष्येयातामिति चेत्। मैवम्। उत्कृष्यमाणा एतेऽनुयाजाः पश्वर्थाः। न तु पुरोडाशार्थाः। पुरोडाशप्रसङ्गसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। उक्तहोमौ तु पुरोडाशार्थौ। न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः। पशौ पिष्टाद्यभावेन तद्धोमासम्भवात्। एवं सत्युक्तप्रणयनवद्धोमयोः प्रयोगभेदान्नास्त्यनुयाजैः सहोत्कर्षः॥

॥षोडशाधिकरणमारचयति॰॥ त्ति

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽ दर्शके ॥
न बाधोऽस्त्यपकृष्टाया वेदेर्वैगुण्यहानये ॥३१॥
अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः॥
प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ॥३२॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापितस्याच्छादनमाम्नातम्। भस्मनाभिवासयतीति। तत ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता। तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतम्। दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आम्नातः। पूर्वेद्युरनुष्ठानं कृतम्। दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आम्नातः। पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति। तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्त्तव्यः। अन्यथा वेदेर्वैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि दर्शः पौर्णमासी विकारः स्यात्। तदा पौर्णमास्यां कृतः क्रमोऽतिदिश्येत। न त्वसौ विकार इति कश्चित् क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः। क्रमोन्नयनं सर्वेषु पदार्थेष्वाम्नातेषु पश्चात् पाठादिभिः सम्पद्यते। वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमास

साधारण्ये नाम्नातः। विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वेद्युरेवाम्नाय-
ते। तथा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधात् प्रागेव दार्शिकवेदेः
पूर्वदिनसम्बन्धावगमात् तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि ता-
वन्नास्त्यपकर्षः। तत्र कुतोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्या-
पकर्षः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

देवात् सान्तपनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम्॥
उत्कर्षति न वोत्कर्ष पौर्वापर्यस्य भावतः॥३३॥
भिन्नप्रयोगमात्रत्वादग्निहोत्रं स्वकालके॥
इष्टिमध्येऽपि हुत्वाथ यागशेषः समाप्यते॥३४॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सान्तपनीयेष्टिः श्रूय-
ते। मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुमिति। तां चेष्टिं स-
माप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं हूयते। यदि कदाचिद्दैविकान्मा-
नुषाद्वा प्रतिबन्धात् सेष्टिः सायमुपक्रान्ता। तदा सेष्टिरग्नि-
होत्रस्योत्कर्षमापादयति। कुतः। इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वाप-
र्यसद्भावेनेष्टिं समाप्यैवाग्निहोत्रस्यानुष्ठेयत्वादिति प्राप्ते।
ब्रूमः। प्रयोगभेदाच्चानयोः शास्त्रीयः कश्चित् क्रमोऽस्ति। सा-
न्तपनीया तु स्वकालाद् भ्रष्टा। अग्निहोत्रस्यापि तद्भ्रं-
शो मा भूदितीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चा-
दिष्टिशेषः समापनीयः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

उक्थ्यात् कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथवा
स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोडशिग्रहे॥३५॥
न तं पराञ्चमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभावनात्॥
सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रबाध्यताम् ३६

ज्योतिष्टोमे षोडशिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते। तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो
निगृह्णातीति। तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागेवोक्थ्या-
ग्रहास्त्रयो गृह्यन्ते। तेभ्यः परस्ताच्चायं षोडशी विहितः। य-
दि कदाचिद्दैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन्।
तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिग्रहस्य नास्त्युत्कर्षः

कुतः। पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात्। कालो ह्येवमाम्ना तः। समयाध्युषिते सूर्य्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोतीति। समयोऽस्तमयः। तं प्राप्ते सूर्य्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः। सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्येत। तच्चायुक्तम्। पूर्वत्राग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः। परास्त्वमिति शब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशिग्रहाङ्गत्वेन विधीयते। ततो मुख्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्क्रष्टव्यः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम्॥
सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये॥ १॥
वचनात् पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्यानुकल्प्यते॥
धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते॥ २॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन् पशावुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः। तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्त्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति। चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति। प्राकृतानामुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात्। तस्मादत्र काण्डानुसमयः। न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतम्। तच्च प्रबलम्। प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकश

ब्देन प्रापितत्वात्। धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापित
म्। किन्तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते। यद्येकस्मिन् प्रयो
गे धर्मसाहित्यं न स्यात्। तदा कतिपयधर्मवैकल्येन सा
ङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्लोप पद्येतेत्यर्थापत्तिः। चोदकेनापि।
विकृतौ धर्मसाहित्यवचन मनुमीयते। तदुभयं प्रत्यक्षात्।
पशुसाहित्यवचनाद् दुर्बलम्। तस्माद् वैश्वदेवीं कृत्वा प्रा।
जापत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्य।
मबाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्त्तव्य इ
त्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः। न तु काण्डानुसमयः। अ
स्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं।
न विरुध्यते। एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठित।
त्वात्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥ ॥

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा
अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शोषतः॥३॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपा।
लान् निर्वपेदित्यत्र शतसंख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहु
पुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम्। तत्र पूर्व
न्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्रयणादिधर्मोऽनुष्ठे
य इति चेत्। मैवम्। तप्तेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशान्।
धिश्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीय संस्कारं क
र्त्तुमागच्छति तावतासौ शुष्को भस्मीभवति। तस्मादेकैक
स्मिन् पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयो
ऽभ्युपेतव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

निर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरस्त्यङ्गता न वा॥
अस्त्येकैकप्रतिष्ठानात् कपालादिषु तत्समम्॥४
चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिति निर्वापसंश्रयात्॥
एकैकमुष्टेरंशत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये॥५॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते। चतुरो।

मुष्टीन् निर्वपति। तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरनैरपेक्ष्येण प्र-
तिनिष्ठतीत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वापाङ्गभूतपदार्थत्वमस्ति। त-
तो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरूप्य ततो द्वितीय-
मुष्टिरित्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः। एवं कपालो-
पधानादिषु योजनीयम्। द्वयोः पुरोडाशयोरर्थे क्रमेणैकै-
कं कपालमुपधाय पश्चाद् द्वितीयमुभयत्र क्रमेणोपधेय-
मिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि निर्वापपदार्थत्वं लौकिकं स्यात् त-
र्ह्येकस्य मुष्टेस्तदस्तु। इह त्वेकविधिगम्य एकः पदार्थः॥
विधिश्च चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टीन् विदधातीति मुष्टिच-
तुष्टयमेकः पदार्थः। एकमुष्टिस्तु तदंशः। न तु संपूर्णः पदार्थः
। एवमाग्नेयपुरोडाशे कपालाष्टकोपधानमेकः पदार्थः॥
अग्नीषोमीये त्वेकादशकपालोपधानम्। एवं सर्वत्रैक-
विधिविहितस्यैव पदार्थत्वात्तदंशानामनुसमयोऽस्ति॥

॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वावदानके॥
पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः॥ ६॥
अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः॥
प अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तान्न तु केवलात्॥ ७॥

दर्शपूर्णमासयोर्हि हविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना विहि-
तत्वाद् द्विसंख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः। ततस्तेना-
वदानमात्रेणानुसमयः कर्त्तव्यः। आग्नेयस्य द्विरवदानं
कृत्वा तद्धोमात् प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानमिति प्राप्ते
ब्रूमः। अवदानं होमपर्य्यन्तमेकः पदार्थः। होमस्यावदान-
मन्तरेणानुपपत्तेः। होमविधिनैवाक्षिप्तं होमार्थमवदान-
म्। अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक
एको होमपदार्थो विहितः। उपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह
यच्चतुरवत्तं तस्मिन् हविर्विषयमवदानद्वित्वं विधातुं द्विर्ह-
विषोऽवद्यतीत्युच्यते। ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वा-

Centre for the Arts

दाग्नेयमवदाय हुत्वापश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

यूपाञ्जनादिरेकैकः संघो वाऽनुसमीयते॥
एकैकः पूर्ववन्नैवं वचनात् काण्डसङ्गतेः॥८॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणम
वटस्य पर्य्यूहणं यूपमूलस्य परिह्वहणं मध्ये रशनया परि।
व्याणमित्येते पदार्था आम्नाताः। ते चैकयूप पक्षे तथैवक
र्त्तव्याः। एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते। एकयूपो वैकादशि
नौ वा अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति। एकविंशत्यश्वमेध।
स्येति। तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यप
शूपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अञ्जनादि
परिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजतीति वचनेन यज।
मानस्य यूपत्यागनिषेधाञ्जनादि काण्डस्यानुसमय उप।
पद्यते। तस्माच्चात्र पदार्थानुसमयः॥ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

किं दैवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथवा ॥
एकानुसमयोऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्यदर्शनात्।९।
पश्वैक्यात् प्रकृतावस्तु विकृतौ तद्बहुत्वतः॥
सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः॥ १०॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। दैवतान्यवदाय न तावत्येव होत
व्यम। सौविष्टकृतान्यवद्यति सौविष्टकृतान्यवदाय न ताव
त्येव होतव्यम्। ऐड़ान्यवद्यतीति। अत्र प्रधानदेवतार्थानि।
स्विष्टकृदर्थानीड़ाभक्षणार्थानि चेति त्रिविधान्यवदाना।
नि। तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते। प्राजापत्येषु सप्तदश
सु पशुषु तानि चोदकप्राप्तानि। तत्र तेषां त्रिविधानामव
दानानां काण्डमेकैकस्मिन् पशावनुसमेतव्यम। तथा स
ति प्रकृतिसादृश्यलाभादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पश्वैकत्वे
न पदार्थानुसमयप्रसक्त्यभावादस्तु काण्डानुष्ठानम। इह।

तु पदार्थानुसमयो युज्यते। दैवावदानरूपमेकं पदार्थं सर्वेषु पशुषु सम्पाद्य पश्चात् सौविष्टकृतावदानम्। नच्च सर्वेषु कृत्वा पश्चादेडावदानम्।एवं चसत्युपाकरणादिष्विव पशूनां साहित्यमवाधितं भवति। ततः पश्वानन्तर्याय सजातीयो दैवावदानरूपोयः पदार्थः स एव सर्वेषु पशुष्वनुसमेतव्यः॥९

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

नाना वीजेषु नानात्वमूलूखल उतैकता॥
अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात् स्यादनेकता११।
स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थक्यादनुक्रमात्॥
उलूखलैकं नीवारश्यामाकादाववस्थितम्॥१२॥

राजसूये नानावीजेष्टिराम्नाता। अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणाम्। सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि। तत्र तेषां वीजानामवघाता जिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः। कृष्णाजिनास्तरणमुपर्य्युलूखलस्थापनम्। तत्र वीजावापोऽवघातः शूर्पेण प्रवापणं करोभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम्।ते चैते कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः। ततो नानावीजेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमवेतव्यम्। तथा सति यावन्तो वीजजातयस्तावन्ति कृष्णाजिनानि। तद्दुलूखलस्याप्यनेकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। व्रीहीनवहन्तीति विहितोऽवघात एकः पदार्थः। स च कृष्णाजिनास्तरणादितण्डुलनिष्पत्त्यवसानः। तंच पदार्थं कृष्णाव्रीहिष्वनुष्ठाय श्यामाकेषु स एव पदार्थोऽनुष्ठेयः।तथा सत्यनुक्रमे एकमेवोलूखलं सर्वेषु वीजेष्वन्ततु शक्नोति। तत उलूखलकृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम्॥ ॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥

प्रयाजानुयाजसिद्धै पात्रैक्यमुत भिन्नता॥
त्र्यंकोपभृद्द्वयोरर्थे दृष्टातो विकृतौ तथा॥१३॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः॥
एकपात्रे ग्रहायोगाद्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः॥१४॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्त्तव्यम्। कुतः। प्रकृतावुभयार्थस्याज्यस्यैकयैवोपभृता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिवत् केवलेनाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते। अनुयाजास्तु पृषदाज्येन यष्टव्याः। पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति तद्विधानात्। पृषदाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम्। न हि शुद्धमिश्रयोरेकेन पात्रेण धारणं भवति। तस्मादत्र पृथक् पात्रम्॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्टेभ्यः पुरा न वा॥
प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता॥१५॥
प्राकृते प्रथमो बाधो वैकृते चरमस्ततः॥
नारिष्टहोमाः पूर्वाः स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः॥१६॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः। तत्र प्रधानहोमा अग्निर्नः पातु कृत्तिका इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं श्रूयन्ते। तत्रोपहोमा एवमाम्नाताः। सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा। कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। अम्बायै स्वाहा। दुलायै स्वाहेत्यादयः। नारिष्टहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः। दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञिया इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्टहोमाः। एतेभ्यो नारिष्टहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः॥ कुतः। अष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते। तत्त्वतिदिष्टैर्नारिष्टहोमैर्व्यवधाने बाध्येत। तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारकमङ्गजातमपेक्षते। तदा चोदकः प्राकृतनारिष्टहोमादिकं बोधयति। प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम्। तयोर्मध्ये कृत्स्नोपकारित

या नारिष्टहोमाद्यङ्गत्वं सहसांबुध्यते। उपहोमाद्यङ्गता तूपका
रे कल्पिते पश्चाद्‌बुध्यते। ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्टहोमाः
पूर्वमनुष्ठेयाः। उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः॥ ॥
॥ दशमाधिकरणमारचयति॥ ॥

अभिषेच्यप्राक्कृताङ्गसमाप्तौ देवनादयः॥
मध्ये वा पूर्ववत् सर्वसमाप्तौ देवनादयः॥१७॥
अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः॥
देवनाद्यास्ततो मध्ये महेन्द्रस्तोत्रतः पुरा॥१८॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य सन्निधौ विदेवन शौनः
शेपाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाम्नाताः तत्राभिषेचनीये चोदक
प्राप्तमङ्गजातं नारिष्टन्यायेन प्रथमं समाप्य पश्चाद्विदेव
नादयः कार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः। माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत।
इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः॥
अभिषेकात् पूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तम्
।ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन् काले प्रयाजाद्यारवद्वि
देवनादीनामपकर्षः कर्त्तव्यः॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा॥
प्राक्तनत्वादिहाद्यः स्यादन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः॥१९॥

अग्निचयने सावित्राणि जुहोतीति सावित्रहोम आम्नातः॥
ततो महता प्रबन्धेनोखासम्भरणादिकमाम्नाय पश्चादा
ग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इत्यादि
ना दीक्षणीयादिकमाम्नातम्। तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ
क्रतूपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात् सावित्रहोमादिभ्यः
पूर्वमनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमा
त्। चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादेरग्निकाण्डे सावित्रा
दिभ्य ऊर्ध्वं पुनःपाठात् सावित्रादिष्वनुष्ठितेषु पश्चाद
नुष्ठानं कार्य्यम्॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

चयने रुक्मभृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः॥

पाठादाद्योऽग्निमःक्तु प्रक्रमात् पाठस्य न क्षतिः॥२०॥
अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नानम्। कण्ठे धृतः सन्नुरसि लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्म शब्दार्थः। उखा स्थितोऽग्निः शिक्येऽवस्थापितुः कण्ठे धार्य्यमाण उरःप्रदेशं यथा न दहति। तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम्। अत एव ब्राह्मणम्। रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्त इति। यजमानसंस्काराश्च वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन प्राप्ताः। तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः। तस्य प्रत्यक्षेण पाठात्। सावित्रादिषु न स्यादतत्वादिति चेत्। मैवम्। यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्य्यं प्रकृतौ क्लृप्तम्। रुक्मस्य तु पाठेन तत् कल्पनीयम्। तस्मात् संस्काराः पूर्वभाविनः। न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः। दीक्षणीया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनःपाठाभावात्। न च दीक्षणीयानन्तर्य्ये बाधिते रुक्मप्रतिमोकपाठवैयर्थ्यम्। स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात्। ततो रुक्मप्रतिमोकःपश्चात् कार्य्यः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ॥
संख्यावृद्धिरिहाद्योऽस्तु प्रति मुख्यं गुणो यतः॥१॥
प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ॥
संख्यावृद्धिः प्रयोगस्य सावृत्त्या सम्भविष्यति॥२॥
अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। एकादश प्रयाजान् यजतीति।तत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्यैयमेकादश
त्वसंख्या युक्ता। कुतः। प्रयाजाननुद्दिश्य संख्या गुणे विहिते स
ति प्रति प्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। न ह्येके
कस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्यैय मेकादशत्वसंख्या।
सम्पादयितुं शक्या। नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे सा।
स्ति तस्मात् प्रयोगद्वारा सम्पादनीया। प्रयोगस्य चावर्त्तयि
तुशक्यत्वात्पञ्च प्रयाजान् द्विरावर्त्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे स
कृदावर्त्तिते सत्ये कादशत्वसंख्या सम्पद्यते ॥ ॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति·॥

आवृत्तिरुपसत्स्वेषा संघस्यैकैकगाथवा॥
त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा॥३॥
प्रथमा मध्यमान्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये॥
एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्यापि प्रसिध्यति॥४॥

अग्नौ श्रूयते। षडुपसद इति। तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामु
पसदां पूर्वन्यायेनावृत्त्या षट्संख्या सम्पादनीया। सा चा
वृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य युक्ता। यथा दण्डेन भू
प्रदेशं संमिमानः पुरुष आमूलाग्रं कृत्स्नस्य दण्डं पुनः॥
पातयति। न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति।
यथा त्रिवारं रुद्राध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आ
वर्त्यते। न त्वध्यायैकदेश एकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिपठ्य
ते। तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्त्तनीय इति।
चेत्। मैवम्। प्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गात्। एवं हि प्रकृतौ दी
क्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत्। तत ऊर्ध्वदि
ने द्वितीया। ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया। ता एताः सकृदनुष्ठा
य पुनरुपरितनदिनेऽनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमा
त्वमपैति। चतुर्थीत्वमायाति। तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्धये।
प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येदित्येवं स्व
स्थानविवृद्धानां सामावृत्तिः कार्या। न चाध्यायदृष्टान्तो यु

क्र्॰ः अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात्। अध्यायस्य चावृत्ति
विधानात्। न त्विह समुदायस्योपसत्त्वमस्ति। तस्मात्प्रत्येकमुप
सदावर्त्तनीया। अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादशत्वसिद्धये।
स्वस्थानविवृद्ध्योत्तमः प्रयाजस्त्रिरभ्यसनीयः॥ ॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॰॥

सामिधेन्येकविंशत्यामागन्तोर्मध्यतःस्थितिः।
अन्तेवा मध्यतो धाय्याशब्दितानां तथेक्षणात्॥५॥
इध्यमानेध्ववत्योस्ता मध्ये धाय्याविधानतः॥
आगन्तूनामधाय्यानां निवेशोऽन्ते हि युज्यते॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते। एकविंशतिमनुब्रूया
त्प्रतिष्ठाकामस्येति। तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकादश
व। त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति विधानादावृत्त्या पञ्च
दशः सम्पद्यन्ते। अवशिष्टानां षण्णामृचां दशतयीपठितानां
मागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते। तस्य चागन्तोर्मन्त्रस्य सामि
धेनीनां श्रयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः। कुतः। धाय्याश
ब्दितानामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनादिति चेत
। मैवम्। धाय्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात्। इयं वै समिध्य
मानवती। असौ समिद्धवती। यदन्तरा तद्धाय्या इति श्रूय।
ते। पठितास्वेकादशासु सामिधेनीषु समिध्यमानो अध्वर इ
त्यसावष्टमी। समिद्धो अग्न आहुते त्यसौ नवमी। तयोर्म
ध्ये धाय्यानां स्थानम्। धाय्यात्वं च न सर्वेषामागन्तुमन्त्रा
णाम्। किन्तु केषाञ्चिदेव। पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादि।
विशेषविधानात्। पृथुपाजा अमर्त्य इत्यादृग्द्वयमित्यर्थः
न च धाय्याभिवेतरेषामागन्तूनां मन्त्राणां पठितसामि
धेनीक्रमविच्छेदेन मध्ये निवेशनाय किञ्चित्प्रमाणमस्ति
। तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

सोमक्रन्द्रौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वास्तु मध्यतः॥
द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः॥७॥

इदमाम्नायते। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्। त्रि
णवेनौजस्कामम्। त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाममिति। तत्र प्रा
कृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रयस्तृचा भवन्ति। उपास्मै गायता
नर इत्यादिरेकः। दविद्युतत्या रुचेत्यादिर्द्वितीयः। पवमानस्ये
त्यादिस्तृतीयः। तेषु त्रिषु तृचेषूर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति।
न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमादीनामिवावृत्तगानमस्ति। स
च बहिष्पवमानविकृतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः। तत्र त्रिवृत्
स्तोमं बाधितुमेकविंशादिस्तोमा विहिताः। बहिष्पवमान आ
वृत्तगानाभावात्त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंश
स्तोमपूरणाभावात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः
। त्रिणवस्तोमपूरणाय षट्तृचाः। त्रयस्त्रिंशस्तोमपूरणाया
ष्टौ तृचाः। ऋगागमनं चोपरिष्टाद्दृश्यते। तेषां चागन्तूनां।
मन्त्राणां प्राकृतबहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्य्यः। कुतः
द्वादशाहे तद्दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वादशाहे हि वचनमे
वमाम्नायते। स्तोत्रीयानुरूपौ तृचौ भवतः। वृषण्वन्तस्तृ
चा भवन्ति। तत उत्तमः पर्य्यास इति। अयमर्थः। प्राकृता
नां बहिष्पवमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रीयोऽनुरूपः
पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानि। तत्र चोदकागतयोरनुरूपप
र्य्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषण्वद्युक्तास्तृचाः कर्त्तव्या इति।
न चैवमतिरात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति। तस्मात् क्लृ
प्तक्रममबाधितुमागन्तूनामन्ते निवेशः॥ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाग्रिमः॥
पूर्ववत्त्रीणि यज्ञस्येत्यृचां मध्ये निवेशनम्॥८॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवपवमानयोश्चोदकप्राप्तौ
पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ बाधितुमेकविंशादिविवृद्धस्तोमो वा
चनादनुष्ठीयते। तत्र बहिष्पवमानवदृगागमनं न भवति।
किन्तु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमे वक्ष्यते। तस्य चा

गन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्ते निवेशनात् पठितानां। तृचानां मध्ये तत्र साम चरमतृचे गातव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् वात्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति हि विशेष आम्नायते। अयमर्थः। स्तोमस्य। विवृद्धये साम्नामावापः क्रियते। ह्रासाय चोद्वापः। तावुभावा। वापोद्वापौ गायत्र्यादिष्वेव। नान्यत्रेति। उच्चा ते जातमन्धस इत्येष माध्यन्दिनपवमानस्याद्यस्तृचः। स्वादिष्ठयेत्येष आर्भवपवमानस्य। तावुभौ गायत्रीच्छन्दस्कौ। तयोरावापः। न तु त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः सामावपनीयम्॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावङ्ग॰ किं सवने चितौ॥
यागेऽग्नौ वात्र दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः॥९॥
यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्तेस्तदङ्गता॥
सवने सवने तस्मान्नैवावृत्तिर्ग्रहे चितौ॥१०॥

अनारभ्य श्रूयते। योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति। चित्रिणीरुपदधातीति च। तत्र ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम्। अदाभ्यग्रहस्यापि सवननिष्पादकतया सवनाङ्गत्वे सति प्रतिसवनमदाभ्य आवर्त्तनीयः। तथेष्टकाभिश्चितिनिष्पत्तिदर्शनाच्चित्रिणीनामिष्टकानां चित्यङ्गत्वे सति प्रतिचयनं चित्रिणीनामावृत्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः। सोमयागः फलवान्। न तु सवनम्। तथैवाग्निः फलोपेतः। न तु चितिः। तत्रानारभ्याधीतस्य वाक्यान् सम्बन्धः फलवत्त्वेनोक्त इति सवनचयने प्रत्यनङ्गत्वान्नास्ति तयोरावृत्तिः॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराथवा॥
अव्यवाया दुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः॥११॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम्। तथा सति प्रकरणाधीनानां क्रमक्रमा।

णामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येतेति चेत् मैवम्॥ यां काञ्चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावित्ति वाक्यं नानारभ्याधीतं न ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा॥
बादरायणदृष्ट्योऽर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा॥ १२॥

चित्रिणीरुपदधाति। वज्रिणीरुपदधाति। भूतेष्टका उपदधातीति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम्। कुतः। बादरायणेन तथा दृष्टत्वात्। अन्ते तु बादरायण इति सूत्रेण बादरायणस्य मतमुपन्यस्तम्। स चागन्तूनामन्ते निवेशमाह। लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका। ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। लोकंपृण छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंपृणा तस्याः कर्म्मण्यूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते। ब्राह्मणेऽप्येवमाम्नातम्। यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदे तया परिपूरयतिलोकं पृण छिद्रं पृणेति। यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयेरन्। तदा चित्रिण्यादिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्येयाताम्। तस्माल्लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम्॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम्॥
आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म सम्भवेत्॥ १३॥
आधानस्यापेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता॥
समुच्चितस्य हेतुत्वात् कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते॥ १४॥

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते। द्वादशसु रात्रिषु अतुनिर्वपेदितीष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम्। आधानमात्रेणाहवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण

हवनीयाद्यग्निर्नोत्पद्यते। अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्॥
न च विकल्पः। आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात्।
तत इष्टिभिः समुच्चित्य वाधानमग्न्युत्पादकमिनीष्टिभिः संस्कृ
ते वह्नौ पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम्॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत॥
आद्यश्चितेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्त्वतः॥१५॥

इदमाम्नायते। अग्निचिद्वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेयादिति।
तान्येतान्यग्निचिद्व्रतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रभृति।
प्रवर्तन्ते। न तु चितेऽग्नौ क्रत्वनुष्ठानं प्रतीक्षन्ते। कुतः। अग्नि
चित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्। न हि सति निमित्ते
नैमित्तिकस्य विलम्बो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः। क्रतावुपयोक्तुमग्नि
श्चयनेन संस्क्रियते। न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारफल
भाग्भवति। तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाफल्या
दयं पुरुषोऽग्निं चितवानित्युमर्थमर्हतीति क्रत्वन्ते तानि
व्रतानि॥ एकादशाधिकरणमारचयति॰॥ ॥

इष्टिर्दण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टेर्वोक्तितोऽग्रिमः॥
युक्तः संस्कार इष्टेरेव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः॥१६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षि
ष्यमाण इति। अन्यदपि श्रुतम्। दण्डेन दीक्षयति। मेखलया दी
क्षयति। कृष्णाजिनेन दीक्षयतीति। तत्रेष्टेर्दण्डादीनामपि
साधनत्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत्। मैवम्। इष्टेः क्रिया
रूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम्। दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरु
षं संस्कर्तुं प्रभवन्ति। न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम्। दीक्षितो
ऽयमित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात्। तस्मा
दिष्टेरेव दीक्षा सिध्यति॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥ ॥

काम्यनैमित्तिकाः कार्य्या यथापाठं न वाग्रिमः॥
पाठस्य क्रमहेतुत्वाच्च प्रयोगपृथक्त्वतः॥१७॥

काम्या यागाः श्रूयन्ते। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजा।

काम इत्यादयः। तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन् काण्ड आम्ना
ताः। अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्श
पूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयेदि
त्यादयः। तत्र पाठः क्रमहेतुरिति प्रथमोदाहरणेन वर्णि
तत्वाद्यथा पाठमेते यागाः क्रमेण कर्त्तव्या इति चेत्। मैव
म्। एकप्रयोगाभावेन परस्पर क्रमाकाङ्क्षाया अभावात्। त
स्मात् कामो वा निमित्तं वा यदोत्पद्य ते। तदा तत्रोचितो
यागः कर्त्तव्यः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

एते नानिष्ट्वेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा॥
अविशेषात् सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वर्ण्यताम्॥ १८
अग्निष्टोमप्रक्रियात्वात् तस्य प्रथमयज्ञतः॥
तेनेष्ट्वान्येन यष्टव्यं संस्था आगन्तवोऽपराः॥ १९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। एषः वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्यो
तिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजेत गर्त्तपत्यमेव हि त
ज्जीर्य्यते प्रमीयते इति। यथा गर्त्तपतितमुच्छिष्टं पत्रावस्था
दिकं पुनर्न क्वाप्युपयुज्यते। केवलं जीर्य्यते। तथा प्रथम
तोऽनुष्ठितं यज्ञान्तरं फलाय नोपयुक्तम्। यजमानश्च तेना
पराधेनापमृत्युभाग् भवतीत्यर्थः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः
उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति ज्योतिष्टो
मस्य सप्त संस्थाभेदाः। तत्र संस्थाविशेषमनुपन्यस्य ज्यो
तिष्टोम इत्येव प्रक्रान्तत्वादेतेनानिष्ट्वेत्येतच्छब्दात् सर्वसंस्थो
पेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते। ततः सप्त संस्था अनुष्ठा
य पश्चाद् यज्ञान्तरमनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिष्टोमस्य
ह्यग्निष्टोमसंस्थैव नैजं रूपम्। अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात्। अ
त एव प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्येत्येतच्छब्देन स एव परा
मृश्यते। अत्यग्निष्टोमादि संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नि
त्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमत एवायुक्तमिति षट् संस्था आग
न्तुकाः प्रकारविशेषाः। तस्मादग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात्

तेनेष्ट्वा यज्ञान्तरमनुष्ठातुं शक्यते॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाग्रिमः॥
संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः॥२७॥

पूर्वोदाहृत एव वाक्ये योऽयमन्येनेत्यन्यशब्दः सोऽग्निष्टोमेन सजातीयानन्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानेव परामृशति। तेषामेव बुद्धौ संनिहितत्वादिति चेत्। मैवम्। यज्ञानां प्रथमो यज्ञ इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगिकस्य प्राथम्यस्योपन्यासात्। बुद्धौ संनिहिता अशेषयज्ञा एवान्यशब्देनोच्यन्ते। तस्मादत्यग्निष्टोमादयः संस्थाभेदा एकाहाहीनसत्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टोमात् प्राङ्नानुष्ठेयाः। सोमविकृतीनामेवायं नियमः। न त्विष्टिपशूनामित्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमिदमाम्नायते। प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः स उत्तरानेकाहानसृजत ते सृष्टा अब्रुवन्न वयं स्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः॥ स्ता तनु प्रायच्छत्तया प्राभवन्निति। तस्मात् सोमविकृतिष्वयं नियमः॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद् बहुस्तोमेऽपि वाग्रिमः
त्रिवृदन्येत्यर्थवादाच्चान्यमात्रस्य सम्भवात्॥२८॥

अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येनेत्ययमन्यशब्द एकस्तोमके क्रतौ वर्त्तते। कुतः। अर्थवादेन तदवगमात्। यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदश स तं यः सप्तदश स तं य एकविंशः स तमित्यर्थवादः। अस्या यमर्थः। त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते। तेषु त्रिषु त्रिवृत्स्तोमो विकृतिरूपं यज्ञमाप्नोति। स त्रिवृत्स्तोमस्तं यज्ञं दीपयति। प्रकाशयति। सर्वतो व्याप्नोतीति स्तोमान्तरस्याप्रवेशाय त्रिवृत्। एव सर्वस्मिन् यज्ञस्वरूपे व्याप्तावयमेकस्तोमकः क्रतुर्भवति। एवं पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया। तथा सत्यर्थवादादेकस्तोमनामकानामेव बुद्धिस्थत्वात्त एवान्यशब्देनोच्यन्ते। एकस्तोमकाश्च षड्रात्रादिष्वहीनेष्वाम्नाताः। त्रिवृदग्निष्टो

मो भवति। पञ्चदश उक्थ्यो भवतीत्यादयः। तस्मात् तद्विषयो
ऽन्यशब्द इति प्राप्ते ब्रूमः। स तं दीपयतीत्यत्र प्रकाशकत्वमात्र
मुच्यते। न त्वव्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रा वस्तुपपद्यते। त
स्मादग्निष्टोमप्रतियोगिकतया बहुस्तोमे कस्तोमसाधारण
त्वेन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचहेत्वभावात् सर्वविषयो
यमन्यशब्दः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्च
मस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः।
नियतो वाग्रिमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः॥१॥
पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः॥
क्लृप्तिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थौ प्रबलौ ततः॥२॥

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पा
ठितः। तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनाम्नायते।
आश्विनो दशमो गृह्यत इति। तत्र क्रमबोधकौ श्रुतिपाठौ
समबलौ। तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः। स
चार्थवशात् पूर्वं प्राप्तः। तत्रार्थपाठौ समबलौ। तस्मादुभय
त्रैच्छिकः क्रम इति प्राप्ते ब्रूमः। पाठो हि न क्रमस्याभिधाय
कः। किन्त्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति। दशम इत्येषा
श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते। ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबलात
था पाठः क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति॥

असमर्थं च यवाग्वाः पूर्वमग्निहोत्रमनुष्ठातुम्। द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवात्। तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थः॥ उपजीव्यत इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यम्। तथा सति श्रुत्यर्थौ। पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अवदानादि सान्नाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा॥
धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सान्नाय्ये पूर्वतोचिता॥३॥
प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम्॥
अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमवलित्वतः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथमसमाम्नाताः। पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाम्नाताः। तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम्। ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सान्नाय्ये पूर्वमेव कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। याज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वप्रदानमित्युक्तम्। तत्र प्रदानं फलप्रत्यासत्त्या मुख्यम्। अवदानं तु तदङ्गम्। तथा सति मुख्यक्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम्। मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात् प्रबलः। प्रावृत्तिके हि क्रमे सान्नाय्ये पूर्वमवदानमभिघारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेयेऽवदानादीनि कर्तव्यानि। तथा सति सान्नाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यात् प्रदानाद्विप्रकृष्यन्ते। मुख्यक्रमाश्रयणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् सान्नाय्ये तदनुष्ठीयते। तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः। नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थः इत्युक्तम्। तत्र कुतः क्रमविचारः। एवं तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु। अथवा स्विष्टकृदवदानादिविषयैव चिन्तास्तु॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

दर्शादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा॥
उक्तेरर्थो न सोमस्याधानानन्तरताश्रुतेः॥५॥

दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमा

नः क्रमो नियत इति चेत्। मैवम्। सोमेनयक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तरमाया अपि श्रवणात्। तस्माद्दिष्टिसोमयोः पौर्वापर्य्यं न नियतम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाग्रिमः॥
उत्कर्षतो मैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः॥६॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्प्यामिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम्। कुतः। उत्कर्षश्रवणात्। आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया। स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति। यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति। अस्यायमर्थः। प्रजापतेर्मुखादग्निर्वाह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौ। ततो ब्राह्मणस्याग्निरेक एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः। ननु सौम्यः। सोमस्य तद्देवतात्वाभावात्। यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत। तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति। तस्माग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयं पुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत्। तदा स ब्राह्मणो देवताद्वय सम्बन्धी भवतीति। यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्यते तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्पष्टप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरम् किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः। तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र दर्शशब्दः पौर्णमासशब्दो वा कश्चिद्यागवाची श्रूयते। पौर्णमासमित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते। तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते। तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः। न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः। तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वनियमः। इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते।
॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

नतूनित्याहितेः कालो बाध्यः सोमस्य वाग्रिमः॥

अङ्गसाम्यात् पुरैवास्य बाधात् सोमीयबाधनम् ७

इदमाम्नायते। सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत। नर्त्तुं न सूर्क्ष्येन्न नक्षत्रमिति। सूर्क्ष्यतिर्धातुर्दर्शनार्थे वर्त्तते॥ ऋतुं नक्षत्रं वा न परीक्षेतेत्यर्थः। अनेन निषेधेनाधानस्य विहितः कालो बाध्यते। ननु सोमस्य विहितः कालः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्यादिना वसन्ताद्युतवः कृत्तिकादिनक्षत्राणि चाधानकालत्वेन विधीयन्ते। सोमस्यापि वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यृतुर्विहितः। पुष्यनक्षत्रमपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तम्। तत्र यद्यप्याधानं न सोमस्याङ्गं तथाप्यङ्गभूताग्निसंस्कारत्वादङ्गतुल्यमेवेति तदीय एव कालो बाधनीय इति चेत्। मैवम्। पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात्। यदैवैनं यज्ञ उपनमेदथादधीतेति सोमयागादिचिकीर्षया कालमाधानस्योपदिशता शास्त्रेण वसन्तवत् कृत्तिकादिकालो बाधितः। तस्मादृतुनक्षत्रप्रतीक्षानिषेधेन सोमकाल एव बाध्यते॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आज्यं चोत्कृष्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः॥
आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यष्टुं शक्तितोऽन्तिमः॥८॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्ष इत्युक्तम्। तद्वदुपांशुयाजार्थं यदाज्यं तस्योत्कर्षः कार्य्यः। अग्नीषोमसम्बन्धस्य समानत्वादिति चेत्। मैवम्। विष्णुप्रजापत्योरपि विधिकल्पितदेवतात्वेन यष्टुं शक्यत्वात्। तस्मान्नाज्यस्योत्कर्षः॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

द्व्यहकालाः किमैन्द्राग्नाद्याः सद्यस्कालता उत॥
आद्यः प्रकृतिवन्नैवं विकृत्युक्तिविशेषतः॥९॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः। सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादयो विकृतयो द्व्यहकालाः। कुतः। प्रकृतौ तद्दर्शनात्। पर्वण्यन्वाधानमिध्मस्य बर्हिषश्च संनहनं प्रतिपदीष्टिरिति द्व्यहकालत्वं प्रकृतौ दृष्टम्। तथैव विकृ

तावपि युक्तमिति चेत्। मैवम्। एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वा
त्। य इष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां वा यजेतेति वचनाच्चोदकप्राप्तं द्व्यहकालत्वं बाध्यते॥

॥अष्टमाधिकरणमारचयति॥

आमिक्षादेरनियतिः स्यात् सोमादूर्ध्वमेव वा॥
अविशेषादग्रिमोऽन्यो नासोमेति विशेषतः१०॥

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादिः सान्नाय्यविकारः। अग्नीषोमीयमेका
दशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिरग्नीषोमी
यपुरोडाशविकारः। तस्योभयस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं वा यथे-
च्छमनुष्ठानम्। कुतः। विशेषनियामकस्याभावादिति चेत्।
मैवम्। नासोमयाजी संनयेदिति निषेधेन सान्नाय्यं सोमा
दूर्ध्वमुत्कृष्यते। अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्व-
मेव दर्शितः। तस्मात्तद्विकारयोरप्युत्कर्षो युक्तः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

एकाहानामनियमो दर्शादेरूर्ध्वमेव वा॥
सोमवत्प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यान्नदूर्ध्वता॥११॥

गवा यजेतेत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा एकाहा
आम्नाताः। तेषामपि सोमवदिष्टिपूर्वत्वं विकल्पितमिति चे
त्। मैवम्। सोमपूर्वत्वं वचनेन साक्षान्नोक्तम्। किन्तु सोमेन
यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तर्याभिधाने सत्यर्थादि
ष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं सम्पद्यते। तस्मादनुक्तं पूर्वभावित्वं चो
दको नातिदिशति। अर्थसिद्धमप्यतिदिश्यतामिति चेत्। ना-
र्थासम्भवात्। सकृदेवाधानम्। तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृ
ताबुपक्षीणम्। न ह्येकस्यानन्तर्यस्य भिन्नकालयोः प्रकृति
विकृत्योः सम्बन्धः सम्भवति। तस्मादिष्ट्युत्तरकालीनत्वं॥
सोमस्य निवारयितुं समर्थस्याधानानन्तर्यस्य विकृतिष्वन
तिदेशाद्दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्युक्तसोत्तरकालीन
त्वस्यातिदेशेनेष्टेरूर्ध्वमेव गवादिविकृतयोऽनुष्ठेयाः॥ ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥
पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥
समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः॥

षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

अनुष्ठानक्रमः सर्वः पञ्चमे सुनिरूपितः॥
कोऽनुष्ठातेत्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते॥

अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥

कर्माधिकारः कर्त्तुर्नो किंवास्तिन परश्रुतेः॥
धात्वर्थभाव्यताभानात् फलभोगविवर्जनात्॥१॥
बलीयस्या विधिश्रुत्यावरुद्धा भावनात्र च॥
भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात् कर्मियोगाच्च सोऽस्त्यतः॥२॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते। तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम्। फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः। तादृशोऽधिकारो यागकर्त्तुर्नास्ति। कुतः। फलभोगाभावात्। तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावनाभिधीयते। तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः। एकपदोपात्तत्वात्। स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्ये न भाव्यतयान्वेतव्यः। तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या

बाध्यते। स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयम्। स्व
र्गशब्दो नात्र सुखवाची। किन्तु सुखसाधनं चन्दनादिद्र-
व्यं ब्रूते। लोके तथा व्यवहारात्। तच्च कामयितुं योग्यम्।
तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः। तस्मादस्मिन् वाक्ये फ-
लानभिधाने तद्भोगाभावात् कर्तृयोगे कर्तृत्वमेव। न
त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः
। यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न
मन्तव्यम्। किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति।
तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे। विधित्वाकारेण-
पुरुषं प्रवर्त्तयति। पुरुषस्य स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्त्त-
त इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरुपादत्ते। स्वर्गश
ब्दश्चोत्कृष्टे सुखे रूढः। द्रव्ये तु लाक्षणिकः। तस्मात् सुख-
स्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धम्। धात्वर्थस्य तु भाव्यत्व मे-
केन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते। किन्तु-
प्रकृत्या। तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम्।
एकेनैव विधिरूपेण आख्यातप्रत्ययेनावगमात्। कस्मि-
योगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्। तस्मात् फलभोगसम्भवे
कर्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम्॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

अन्धादेरस्त्यसौ नो वा स्वर्गेच्छुत्वात् सविद्यते।
प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्णनम्॥३॥
नैवाज्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना॥
क्रतुं प्रति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता॥४॥

अन्धः पङ्गुर्बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्य्यञ्च इत्यादीनां
चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना सम्भवति।
अयोग्येन। केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति। तथाहि। अन्धो ना
ज्यमवेक्षितुं क्षमः। पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः। बधिरो नाध्व
र्य्युप्रोक्तं शृणोति। ततः कुशीवीचयमीति विहितस्यानुष्ठा-

नं न सिध्येत्। मूकोऽनुमन्त्रणादावशक्तः तिर्य्यञ्चो बहुष्वशक्ता इति। तत्र यथा शक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते। स चाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः। किन्तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तम्। तस्मादन्धादेरप्यस्त्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्याज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थेन विधीयेरन्, तदा तल्लोपेऽपि न क्रतोर्वैकल्यम्। इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत। तस्मादशक्तस्य नास्त्यधिकारः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

स्त्रियास्तु सोऽस्त्यस्ति वा नो पुंलिङ्गेन तदीरणात्।
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्न विवक्षितम्॥५॥
अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः॥
यद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तन्न प्रकृतेर्न तु॥६॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणोऽभिधानात् सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति। न च ग्रहैकत्ववल्लिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम्। एकत्ववल्लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्॥ प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः। कुतः। पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात्। न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम्। किन्तूद्देश्यगतत्वम्। इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम्। न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम्। किन्तु स्त्रीलिङ्गं तावट्टाबादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते। पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन् द्वितीयाबहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते। एवं फलमित्यस्मिन् प्रथमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः। तस्माल्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वे नाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

दम्पतिभ्यां पृथक् कार्य्यं सह वाख्यातसंख्यया ॥
पृथङ्नैवमवैगुण्यात् कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत् ॥७॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन।
विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृकत्वाय दम्पतिभ्यां पृथ
गेव कर्म्मानुष्ठेयमिति चेत्। नैवम्। वैगुण्यप्रसङ्गात्। कर्म्मणि
तत्र तत्र पत्न्यावेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमाम्नातम्।
तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत। पत्नीप्रयोगे च
यजमानावेक्षणं लुप्येतेति सहैतोरवैगुण्याय द्वयोः सहा
धिकारः। न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धम्। अग्नीषोमौ देवतेत्य
त्र यथा व्यासक्तयोर्देवतैक्यम्। तथा दम्पत्योरेकमेव क
र्तृत्वमित्यङ्गीकारात्। तस्माद्दम्पत्योः सहाधिकारः॥

॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

पुंसोरेकस्य वाधाने वसानाविन्यतो द्वयोः॥
एष क्षौमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः॥८॥

आधाने श्रूयते। क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति। तत्र।
वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिका
र इति चेत्। नैवम्। क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंद्वित्व
स्यापि विधाने वाक्यभेदाच्च तद्विधीयते। किन्तु दम्पत्योः
सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य
पतिशब्दस्यैकशेषात् पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम्। तस्मादा
धानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ॥ ॥ ॥

॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

उपस्थानादि दम्पत्योरुत पुंसो द्वयोरिदम् ॥
यजमानत्वसाम्येन विद्वत्त्वात् पुंस एव तत् ॥९॥

आगन्म सुवरित्यनेन मन्त्रेणोद्यन्नद्य मित्रमहरित्यादिमन्त्रे
श्च कर्त्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम्। आदिशब्देन। वसन्त
मृतूनां प्रीणामीत्यादिना विहितमनुमन्त्रणादि। तत्र सर्वं द
म्पतिभ्यामुभाभ्यां कर्त्तव्यम्। कुतः। यजमानत्वस्योभयोः सम

त्वात्। ततो यजमानत्वसमाख्यया यथा पुंसानुष्ठीयते। न
था स्त्रियापीति चेत्। मैवम्। अध्ययनरहितया स्त्रिया तद
नुष्ठातुमशक्यत्वात्। तस्मात्। पुंस एवोपस्थानादिकम्॥

॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

शूद्रोऽपि यष्टा नो वा स्यादवैधाध्ययनेन वा॥
उपदेशसुखाद्वास्य क्रतुवित्त्वेन यष्टृता॥१०॥
त्रैवर्णिके वेदविद्भिः रापार्था विधयः क्रतोः॥
नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद्वदयष्टृताकृतः ११॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्य्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनु
ष्ठानहेतुभूतविद्यासम्भवाच्छूद्रोऽपि यागाधिकारीति चेत्। मै
वम्। क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्याविहितापि विद्या
कल्प्यते। क्रतुविधयश्च त्रैवर्णिकानुष्ठानेनैव चरितार्थाः
सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति। त्रैवर्णिकानां तु विद्या
न कल्पनीया। अध्ययनविधिनैव विहितत्वात्। तस्माच्च शू
द्रस्य यागाधिकारः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

धन्येव कर्त्तान्योऽपि धन्येव विधिसार्थ्यतः॥
अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद्भुक्तिवत्क्रतुः॥१२॥

यथा विद्याधिकारहेतुः तथा धनमपीति धनिन एव यागा
धिकारः। तावता विधीनां सार्थकत्वात्। विध्यन्यथानुपपत्त्या
दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम्। तस्माच्छूद्रवद्दरिद्रोऽपि
न कर्माधिकारीति चेत्। मैवम्। धनिकस्यापि धनार्जनं न या
गविधिभिराक्षिप्तम्। भोजनादिभिर्धनकार्य्यैरेव तस्याक्षिप्त
त्वात्। अत एव विद्याया अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य न को
ऽपि विधिरस्ति। याजनादिविधय उपायनियमार्था इति ह्युक्तम्
। तस्माद्भोजनादिवत् क्रतोरपि धनकार्य्यत्वेन धनार्जनापे
क्षत्वाद्दरिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा क्रतावधिकरोति॥ ॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

अङ्गहीनो न कुरुते कर्त्ता वा तासमन्वतः॥

समाधायाङ्ग.वैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत्॥१३॥

कश्चिदक्षिरोगेणाज्यमवेक्षितुमसमर्थः। अन्यो वातरोगेणास्वाधीनपादो विष्णुक्रमेष्वसमर्थः। अतो नाङ्ग.हीनः कर्माधिकारीति चेत्। मैवम्। धनहीनो यथा धनं समाधायाधिकरोति। तथा विकलाङ्गोऽप्यौषधादिना वैकल्यं समाधायाधिकरोतु॥

द्वादशमाधिकरणमारचयति॥

असमाधेयवैकल्ये कथं काम्ये ष्वकर्तृता॥
नित्येषु त्वाहिताग्निस्थे द्व्यथाशक्ति करोति हि॥१४॥

कथमित्यनेन संशयः सूचितः। वैकल्यस्य समाधातुमशक्यत्वेनाक्षमत्वादन्यत्वमनधिकार एवेति चेत्। मैवम्। काम्येष्व.ङ्ग.वैकल्ये फलासिद्धेर्मास्तु तत्राधिकारः। नित्यानां त्वाहिताग्निना त्यक्तुमशक्यत्वादोषदङ्ग.लोपं सोढ्वापि नित्येष्वधिकरोति॥ ॥एकादशाधिकरणमारचयति॥

विधिर्वरण एकादावपि स्यात्त्रिक एव वा॥
अविशेषात्पक्ष आद्यो वाक्यभेदाय्य उत्तरः॥१५॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधायेदमाम्नातम्। एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चाति वृणीते इति। ऋषिर्गोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिः। तत्सम्बन्ध आर्षेयः। तं वृणीते कथयति। उच्चारयति। कश्यपगोत्रोऽहम्। भरद्वाजगोत्रोऽहमिति तदुच्चारणम्। एकमार्षेयमुच्चारयति। तत्रोदाहरणम्। द्वावार्षेयावुच्चारयति। उपमन्युवशिष्ठगोत्रोऽहमित्यादि। त्रीनार्षेयानुच्चारयति। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रोऽहमित्यादि। न चतुर आर्षेयानुच्चारयेत्। पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षडादीनार्षेयान्न वोच्चारयेदित्यर्थः। तत्रैकार्षेयद्व्यार्षेयत्र्यार्षेयवाक्येषु विशेषादर्शनादेकं वृणीतं इत्यादयस्त्रयोऽपि विधय इति चेत्। मैवम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तत्परिहाराय त्रीन् वृणीत इत्यस्यैव विधित्वमस्तु। एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्येतदुभयमवयुत्यानुवादेन स्तावकम्। एकव

रण। द्विवरणो अप्रशस्ते अपि यदा कर्त्तव्ये तदा त्रिवरणस्य अप्रशस्तस्य कर्त्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः। चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते। न च तयोर्निषेधो विधातव्यः। प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः। चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः। त्रित्वं तु न[illegible]ति प्रशस्तम्। तस्मात् कर्मण्यधिकुर्वन् यजमानस्त्रीन्नेवोच्चारयेत्। न न्यूनं नाप्यधिकमिति तात्पर्य्यार्थः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

विप्रादिरेव रथकृदन्यो वाद्योऽस्तु योगतः
रूढेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुरुच्यते॥१६॥

आधाने श्रूयते। वर्षासु रथकार आदधीतेति। तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत्। मैवम्। संकीर्णजातिविशेषे रूढत्वात्। वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी। तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः। तथा च याज्ञवल्क्यः। माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति। तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः

त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः॥
कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत्॥१७॥

वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य श्रूयते। एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। वास्तुशब्दः किञ्चित् प्रकृति द्रव्यविशेषमाह। एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिकः। कुतः। निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात्। तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्चेति चेत्। मैवम्। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात्। षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत। न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति। ततस्तात्कालिकाचार्य्योपदेशादिना विद्यां सम्पाद्य धनिको निषादो रौद्रयागं कुर्य्यात्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे ॥
षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाद्यः समूहके॥
कर्तृत्वादन्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः॥१॥
इदमाम्नायते। ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति। अत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम्। सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात्। कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलित्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव। न तु सर्वं फलमेकैकस्यैवेति चेत्। मैवम्। एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात्। अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्त्रमासीरन्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारः। नत्वंशफलकामिनाम्॥
द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
दर्शे कर्त्रैक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि॥
उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या यतो नैव विवक्षिता॥२॥
आख्यातोपात्तसंख्यात्र विधेयस्य विशेषणम्॥
विवक्षितातः सैवात्र कर्त्रैक्यं विनियम्यते॥३॥
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः तद्गतं चैकत्वं ग्रहैकत्ववदविवक्षितम्। तस्मादेको द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरधिकारिण इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत् स्वर्गकामपदगतस्यैकत्वस्य विवक्षा। यजेतेत्याख्यातगतं तु यदेकत्वं तद्विधेयस्य विशेषणात्। विधेया तु क्रिया। सा च स्वसिद्धये कारकान्तरवत् कर्तारमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्तापि

विधेयः। अतो विधेयकर्तृगता येयमेकत्वसंख्या सा विवक्षि-
तेति कर्तुरेकत्वं नियम्यते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्त्तिते॥
आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात्॥४॥

चित्रया यजेत पशुकामः। कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादिषु
कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम्। तस्य च समाप्तेः प्रागेव
केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निव
र्त्तते। तदा कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चे
त्। मैवम्। प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः
श्रवणात्। देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा नय
जते। त्रैधातवीयेन यजेतेति तदुभयं श्रुतम्। तस्मात् समाप
नीयम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात्
आद्यो नो गृहकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात्॥५॥

रथगृहनिर्माणादिरूपं यल्लौकिकं कर्म तदपि तत्सस्मृतावु
क्तमिति वेदमूलत्वकल्पनाच्चित्रायागादिवन्निवृत्तेऽपि कामे
समापनीयमिति चेत्। मैवम्। रथादौ रमणीयत्वस्य प्रयोज
नस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धुपायावगमात्। तत्रोहापो-
हकुशलपुरुषोत्प्रेक्षामूला तत्स्मृतिर्नवेदं कल्पयितुं प्रभ
वति। तस्मादवश्यं समापनीयमिति नास्ति नियमः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद्गृञ्जनमित्यसौ॥
नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम्॥६॥
पदान्वयात्तु नञ्विध्योर्निषेधोऽनर्थहानये॥
संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्ततः॥७॥

अनारभ्य श्रूयते। न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न गृञ्जनमिति
। तत्र न भक्षयेदिति सन्निधिवशान्नञ्धात्वोरन्वये सत्यभक्ष
णमिति पर्युदासः सम्पद्यते। तथा सति नेक्षेतोद्यन्तमादित्य-

मित्यादाविव सङ्कल्पो विधेयः। तस्य चाभक्षणसङ्कल्पस्य वि-
श्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति चेत्। मैवम्। प-
दैकदेशस्य धातोः पदान्तरेण न्वेतुमयोग्यत्वाद्विधायकपदस्य
नञ्पदेनान्वये सति रागप्राप्तां भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेध-
स्य विधेयत्वात्। न च निषेधो व्यर्थः। नरकपातनिवारकत्वा-
त्। एवं च सत्य श्रुतं न किमपि कल्पनीयम्। व्रतपक्षे त्वश्रु-
तः सङ्कल्पः सङ्कल्पनीयम् इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्ष-
णाश्रयितव्या। तस्मात् स्वर्गकामिनो नात्राधिकारः। कि-
न्तु नरकाद्भीतस्याधिकारः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुराऽस्तु न॥
ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ८

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत। गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्य
श्च। वृद्धः प्रत्युत्थेयः संमन्तव्यश्चेत्यादिस्मार्त्तनियम उपनयना
त् प्रागप्यनुसर्त्तव्यः। तस्य नियमस्य वैदिकैर्मन्त्रैराहवनी-
याद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि तत्सम्भवादिति-
चेत्। मैवम्। श्रौतस्याध्ययनादिनियमस्योपनयनानन्तरभा-
वित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनियमस्याप्युत्तरस्मिन्नेव का-
ले युक्तत्वात् अत एव स्मर्यते। उपनयनादिनियम इति
। प्रागुपनयनात्। कामचार वादभक्षा इति च। तस्मादुपन
यनात् पूर्वं नास्तिनियमः॥ ॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः।
कालाङ्गलोपादाद्यः स्यादवैधात्यागतोऽन्तिमः९॥

इदमाम्नायते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति। यावज्जीवं द
र्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। तत्र जीवनस्य निमित्तत्वे नोपन्या
सात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यम्भावाज्जीवतोऽनुष्ठा
नसातत्यमत्र वर्ण्यते। ननु सायंप्रातः कालावग्निहोत्राङ्ग-
त्वेन चोदितौ अमावास्यापौर्णमासीकालौ दर्शपूर्णमासयोः।

तथा सत्यङ्गलोपः सानन्त्यप्रसङ्गेन। नायं दोषः। प्रधानलोपा-
द्वरमङ्गलोप इति न्यायात्। तस्मात् सानन्त्यमिति प्राप्ते ब्रूमः।
यद्यपि सायंप्रातरादिकालोऽङ्गं तथाप्यनुपादेयतया प्रयाजादिवद्विधेयो न भवति। किन्तु तस्मिन् काले स्वतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते। तस्य च कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः। तथा सत्युक्तकालविशिष्टमेव जीवनं निमित्तम्। तस्मिन् निमित्ते जीवनरूपो विशेष्यांशो यथा न वैधो नापि त्यक्तुं शक्यः। तथा विशेषणांशः कालोऽप्यविधेयोः न त्यक्तुं शक्यश्च। तस्मादवैधस्य त्यागासम्भवान्न सानन्त्यम्। किन्तु स्वकालेऽनुष्ठानम् ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

सकृत् कृतिरुतावृत्तिर्दर्शादेः शास्त्रसार्थतः॥
सकृत् स्यात् कालसंयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः।१०।

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेवानुष्ठानम्। तावता विधिशास्त्रस्य चरितार्थत्वादिति चेत्। मैवम्। कालविशिष्टजीवननिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्। तस्मादावृत्तिः

नवमाधिकरणमारचयति ॥

क्रतौ सकृद्भेदहोमोऽसकृद्वा क्रतुसिद्धितः॥
सकृन्निमित्तभेदस्यावृत्तौ होमोऽसकृद्भवेत्॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपात्रभेदमाज्यादिस्कन्दनं च निमित्तीकृत्य होम आम्नायते। भिन्ने जुहोति। स्कन्ने जुहोतीति। सोऽयं होमः सकृत् कार्य्यः। तावतैव क्रतूपकारसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्यावृत्तौ होमस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्। तस्मान्नास्ति सकृत्त्वनियमः॥

॥दशमाधिकरणमारचयति ॥

यथाकाम्यमुतावृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ॥
स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमाद्दृष्टतोऽन्तिमः॥१२॥

गुरूरनुगन्तव्योऽभिवाद्यश्चेति विहितेषु गुरुप्रीतिरूपस्य-

दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रीत्यनुसारेणानुगमनादिकं सकृद्वा स्वेच्छया कर्त्तव्यमिति चेत्। नैवम्। दृष्टार्थेष्वपि विहितेषु नियमादृष्टसम्भवात्। यदा यदा गुरुगमनादिनिमित्तं सम्पद्यते। तदा तदानुगमनादीन्यनुष्ठेयानि॥ ॥ ॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥

सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्रिमः॥

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यतेष्यते॥ १३॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। स्वाध्यायमधीयीत। प्रजामुत्पादयेदिति। तत्र सोमः काम्यः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति। कामसंयोगेनाम्नातत्वात्। अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि कल्प्यते। तस्मादिदं त्रयं काम्यमिति चेत्। नैवम्। वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सा प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते। अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्। दृष्टप्रयोजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य सम्भवात्। तत्र क्रत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वाद्धेतोरध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्य्यम्। अनुत्पाद्य सुतान्न लोकं गच्छतीति स्मृतेर्लोकसिद्ध्यर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम्। अनेनैवाभिप्रायेणेदमाम्नातम्। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्य्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य। एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासीति। अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्युपलक्षणार्थम्। सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात्। तस्मात् सोमादिकं नित्यम्॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

—०—

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाद्यः फलित्वतः ॥
शक्यात्यागासम्भवेन निमित्ते जीवनेस्थिते॥१॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाण्यङ्गान्युपसंहृत्य तद्विशिष्ट एव प्रयोगः कर्त्तव्यः। कुतः। भावनाशास्य कथम्भावस्य समुच्चितैः सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वादिति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम्। तस्य च स्ववाक्यगतजीवननिमित्ते नान्वयात् सति जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम्। ततो वाक्यान्तरगतेष्वङ्गेषु शक्यं किंचिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुपेतं प्रधानं कर्मानुष्ठेयम् ॥ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

काम्ये शक्त्येन सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य सम्भवात् ॥
मैवं लोपे निष्फलत्वाच्छास्त्रमङ्गं न लुप्यते॥२॥
प्रधानानुष्ठितौ यद्वज्जीवनस्य निमित्तता ॥
काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्यं त्यक्तुं हि शक्यते॥३॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मस्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्। तथा काम्येष्वप्येन्द्राग्नसौर्य्यादिष्वशक्याङ्गलोपसम्भवाच्छक्याङ्गोपेतमनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। अङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः। सर्वाङ्गोपेतमेव हि प्रधानं फलसाधनं विहितम्। तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम्। तथाङ्गत्यागेऽपि। फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यम्। ततो यथावदाङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तं तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति॥ न हि गमनसाधनस्य रथस्य चक्राद्यङ्गेष्वन्यतमस्य वैकल्ये गमनसाधनत्वं दृष्टम्। तस्माद् यदा सर्वाङ्गोपसंहारः॥ कर्तुं शक्यते। तदैव काम्यमनुष्ठेयम्। न च नित्येष्वप्येवमस्त्विति शङ्कनीयम्। जीवनं निमित्तीकृत्य तत्र विधानात्। यथा गृ-

इदाहं निमित्तीकृत्य विहिता सामवतीष्टिरवश्यं कर्त्तव्या। य-
था वा लोके निमित्तभूतायां बुभुक्षायां सत्यां भोजनमवश्यं क
र्त्तव्यम्। तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम्। न च जीवन
वत् फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम्। सत्यामपि-
कामनायां कर्मणोऽवश्यम्भावात्। न हि कामिनः कर्माननु-
ष्ठाने प्रत्यवायः श्रूयते। ननु शास्त्रीयप्रत्यवायाभावेऽपि फ
लानुत्पत्तिलक्षणो बाधोऽस्त्येव। यथा बुभुक्षोरभोजने रा
जदण्डाभावेऽपि पित्तक्षोभरूपो बाधोऽस्ति। तथा कामिना
प्रयतितव्यम्। फलं च शब्दावगतसर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण
न सिध्यतीत्युक्तम्। नित्ये तु न फलसाधनत्वे न विधिः। कि
न्तु जीवननिमित्तसंयोगेन। तथा सत्यङ्गवैकल्येऽपि निमि
त्तनैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो नापैति। ततो विकला-
ङ्गमपि कर्त्तव्यमेव। अत एव नित्यस्याकरणे प्रत्यवायप्रा
यश्चित्ते शास्त्रेष्ववगम्येते। काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमत
फलसाधनत्वाभावाद्विकलाङ्गं न प्रयोक्तव्यम्। अत एव
तत्त्यागे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न स्तः। तस्मात् काम्यं कृत्स्ना
ङ्गोपेतं यदा कर्त्तुं शक्नुयात्। तदा कुर्य्यात्। नित्यं तु यथा
शक्नुयात्। तथा कुर्य्यात्। एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्। तदेव-
यादृक्कीदृग् होतव्यमिति। तस्मान्नित्येष्वङ्गवैकल्येऽपि ॥
काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्यः॥ ॥ ॥

॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

नीवारादिद्रव्यभेदात् कर्मान्यत् स्यात्तदेव वा॥
द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्रेषद्भेदतोऽन्तिमः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोर्व्रीह्यसम्भवे नीवारादि स्वीक्रियते। तदा।
कर्मान्तरं तदित्यभ्युपेयम्। कुतः। द्रव्यकर्मणोरेकत्वात्। द्र
व्यं हि कर्मणः स्वरूपम्। ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वम-
निवार्य्यमिति चेत्। मैवम्। द्रव्यकर्मणोरीषद्भेदस्यापि भा
वात्। द्रव्यमाश्रयः। कर्माश्रितम्। आश्रयाश्रितयोर्भेदाभेद

वस्युपगम्य तादात्म्यसम्बन्धो वर्ण्यते। तस्माद् द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा न विद्यते॥
मानाभावादस्ति कर्मचोदनाक्षेपिकायतः॥५॥

नित्यकाम्ययोः कर्मणोः श्रुतस्य व्रीह्यादिद्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि न विहितम्। ततो मानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिरिति चेत्। मैवम्। कर्मचोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति। तत्र व्रीहिशास्त्रं नियामकम्। तच्चासम्भवाद्यदा न प्रवर्त्तेत। तदा मा भून्नियमः तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात्सामान्यं क्वचिद्विशेषे पर्य्यवस्यतीति प्रमाणसद्भावादस्ति प्रतिनिधिः। ततो द्रव्यान्तरेणापि तत् कर्मानुष्ठातव्यमेव। न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात् कर्मलोपः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

देवाग्निमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा॥
पुरेवास्तीह यत्तुल्ये कार्य्यं तत्रेति नास्त्यसौ॥६॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः। सौर्य्यं चरुमित्यादावुक्ता अग्निसूर्यादयो देवाः। आहवनीयादयोऽग्नयः। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्राः। प्रोक्षणादयः क्रियाः। एतेषां देवादीनामपचारेऽपि नीवारद्रव्यवत् प्रतिनिधिरस्तीति चेत्। मैवम्। कार्य्यासिद्ध्यभावात्। पुरोडाशनिष्पादनं कार्य्यं व्रीह्यपचारेऽपि

नीवारेण

सिध्यति। देवादिकार्य्यं तु नान्येन सिध्यति। न ह्याग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते। नाप्याहवनीयकार्य्यो होमोऽसंस्कृतेन वह्निना सिध्यति। नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्येतन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति नापि प्रोक्षणकार्य्यमदृष्टं विहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेण सिध्यति। तस्मान्नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

माषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हा न वाद्यस्तदवारणात्॥
नार्हा अयज्ञियत्वोक्ते रर्थात्तद्धि निवारणात्॥७॥

मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रीकाम इत्यत्र मुद्गाभावे माषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति। कुतः। मुद्गकार्य्ये चरुनिष्पादने समर्थत्वात्। निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावाच्चेति चेत्। मैवम्। अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इति माषादिधान्येष्वयज्ञियत्ववचनस्य तन्निषेधे पर्य्यवसानात्। तस्मान्नार्हा माषाद्याः॥ ॥सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः॥
न मृते प्रेरकाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः॥८॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः। तथा कर्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्त्विति चेत्। मैवम्। किं यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते। किंवा कार्य्यान्तरव्यापृते। नाद्यः। असम्भवात्। अन्यस्मिन्नपचरिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति। यजमानेऽपचरिते कोऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात्। कोवाध्वर्य्युप्रभृतीन् प्रेरयेत्। न द्वितीयः। यजमानकार्य्यस्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नसम्भवात्। सम्भवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वाभावात्। तस्मान्नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

मृते सत्त्रिणि नान्यः स्यात् स्याद्वा नात्रापि पूर्ववत्
स्यादस्वाम्यपि कर्त्रंशे साम्रदश्यस्य सिद्धये॥९॥

सत्त्रेषु बहुयजमानेष्वेकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति। कुतः। पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति। चेत्। मैवम्। भङ्ग्यन्तरेण तत्सिद्धेः। सत्त्रिणां हि कार्य्यद्वयम्। फलभोक्तृत्वं यागकर्तृत्वञ्च। तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं सम्भवति। ऋत्विक्कार्य्ये कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण साप्तदश्याभावात्। षोड़शैवकार्य्याणि निष्पद्येरन्। एकं कार्य्यं लुप्येत। तस्माद्यजमानस्य प्रतिनि

ध्यभावेऽप्यृत्विजः प्रतिनिधिसद्भावात् पुरुषान्तरं प्रतिनि
धापयितव्यम्॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥

स स्वाम्यप्यनकर्त्तैव स्वामी तत् स्थानगत्वतः
अनारब्धुः फलाभावादस्वामी कर्तृमात्रता ॥१०॥

यः सत्त्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमा
नत्वमप्यस्तीति चेत्। मैवम्। आरभ्य समाप्तिपर्य्यन्तमनुष्ठातुः
फलमुक्तम्। प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान्। अतः फलाभावाद्यज
मानत्वं नास्ति। किन्तु कर्तृत्वमात्रमेव। मृतस्य तु समाप्त्यभा
वेऽपि फलमाम्नायते। यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तस्य फलमि
ति॥ ॥दशमाधिकरणमारचयति ॥

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्य्या वा नाफलित्वतः॥
अन्येषां साप्तदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः॥११॥

सत्त्रे योऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात् फलयोग्यता
हेतवो वपनादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। अस्य
फलाभावेऽप्यस्मिन् संस्कृते सत्यन्येषां यत् साप्तदश्यं तत्
संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति। ततः सप्तदशावराः स
त्त्रमासीरन्नित्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति। अन्यथा संस्कृ
ताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत। यदि बहूनां यजमानाना
मलाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः। तदापि सप्तद
शापेक्षिताः। न तु ततोऽल्पसंख्या इत्यर्थः। तस्मादफलिन्य
पि तस्मिन् संस्काराः कर्त्तव्याः॥ ॥ ॥ ॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति॰॥

किञ्चित् प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः॥
आक्षेपाच्च समद्रव्ये मुख्यांशानुगमो यतः॥१२॥

श्रुतव्रीह्यपचारे नीवारप्रियंग्वादिकं किञ्चिद् द्रव्यं प्रतिनिधा
तव्यम्। प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याक्षिप्तत्वादिति
चेत्। मैवम्। व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र तज्जातिः पुरोडाशं निष्पादय
ति। किन्तु व्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इ-

त्वंशानां मुख्यद्रव्यत्वम्। ते चावयवाः सदृशे नीवारादौ बह
वोऽनुगच्छन्ति। भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यमित्यभ्युपगमात्।
तस्मादन्यत्सदृशमेव प्रतिनिधेयम्॥ ॥ ॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥

यवाः प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थे नतसमा उत॥
मुख्यलाभादग्रिमोऽन्त्यो व्रीहिपक्षे यवाविधेः॥१३॥

व्रीहीणामसम्भवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम्। यवैर्यजेते
ति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलाभादिति चेत्। मैवम्। व्रीहियव
योर्विकल्पत्वेन व्रीहिपक्षे यवविध्यभावात्। तस्मात् सदृश
मेव प्रतिनिधातव्यम्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत॥
नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तन्नियम्यते॥१४॥

यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयादिति लिङ्प्रत्यय
स्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतीकलताखण्डानां विधाय
कमिति चेत्। मैवम्। सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पू
तीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात्। तस्मात् पूती
कद्रव्यं नियम्यते॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम्॥
प्रक्रान्तत्वादग्रिमोऽन्त्यः श्रुतांशसमलाभतः॥१५॥

सत्रेषु प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीतवान्। तस्मिन्
मृते तादृशस्याभावात्। स्वशाखामात्राध्यायी प्रतिनिधा॥
पितः। तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः। तस्मिन्नप्यपचरिते पुनः पु
रुषान्तरान्वेषणायां लब्धोऽपि त्रिवेदिनि तमुपेक्ष्य प्रति
निधिना समं स्वशाखामात्राध्यायिनं गृह्णीयात्। एकवेदा
ध्यायिकर्तृकप्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वादिति चेत्। मैवम्। अध्वर्यू
द्गातृहोतॄणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं ब्रह्मणो
वेदत्रयाध्ययनमपेक्षितम्। अतो मुख्येन सदृशं त्रिवेदिन
मेव गृह्णीयात्। तथा सति त्रिवेदिब्रह्मप्रतिपादकश्रुत्यभि

मन्त्रैर्बहुभिरंशैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत। तस्मान्मुख्येन सदृशस्य ग्रहणम्। न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य॥ ॥ ॥

॥पञ्चदशाधिकरणमारचयति॥

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम्॥

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात् पूतीकाविधितोऽन्तिमः॥१६॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात्। तदा तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम्। पूतीकानभिषुणुयादिति श्रुतेः पूतीकांशैः सादृश्यलाभादिति चेत्। मैवम्। नात्रि पूतीकानां विधिः। किन्तु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम्॥ ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे ग्राह्यं नु किं द्वयोः॥

सङ्कल्पेन प्रतिनिधिर्मुख्यं शास्त्रार्थलाभतः॥१७॥

यदा मुख्यान् व्रीहीन लब्ध्वा नीवारैः सङ्कल्पः कृतः। तदा कथञ्चिद्व्रीहिलाभेऽपि सङ्कल्पभ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेया इति चेत्। मैवम्। मुख्यशास्त्रार्थलाभेन सङ्कल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्त्तव्याः॥ ॥ ॥

॥सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

असुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः॥

अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः खादिरस्तक्षणात्पुनः॥१८॥

यदा यूपार्थं खदिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव लभ्येत। तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः। असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेत्। मैवम्। मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्त्तव्यः। तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि त्याज्यः॥९

॥अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा॥

साद्गुण्याय पुनः कार्य्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्नहि॥१९
यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते। तदूर्ध्वं खदिरो यदि ल
भ्येत। तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात् साद्गुण्याय मुख्ये।
यूपे पुनर्नियोजनं कार्य्यमिति चेत्। मैवम्। गुणभूतो यू
पः। पशुनियोजनं प्रधानभूतम्। नहि गुणानुसारेण प्रधा
नस्यावृत्तिर्युक्ता। तस्मान्नियोजनं पुनर्न कार्य्यम्॥ ॥
॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥
अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्येतदातुकिम्॥
आद्यो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम्२०
अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः। मुख्यः
खदिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यः। तदा तक्षणादिबहुगुणालोपो मा
भूदिति प्रतिनिधिरेवादरणीय इति चेत्। मैवम्। मुख्यसि
द्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात्। तस्मात् कृशोऽपि मुख्य ए
वोपादेयः॥ विंशाधिकरणमारचयति॥ ॥
नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्खदिरः किं तदा भवेत्
मुख्यत्वे न स एव स्याद्धे यर्थ्येन हीनरः॥२१॥
यदा त्वत्यन्तकृशत्वात्तक्षणादिरहितोऽपि खदिरो नियोज
नेऽप्ययोग्यः। तदापि मुख्यत्वात् खदिर एवोपादेय इति।
चेत्। मैवम्। उपात्तस्य प्रयोजनाभावान्नियोजनयोग्यः प्र
तिनिधिरेव ग्राह्यः॥ एकविंशाधिकरणमारचयति॥
शेषकार्य्ये स्वपूर्णाश्चेद् व्रीहयः किं न देतरत्॥
व्रीह्यो वा सर्वसिद्ध्यै नीवारादिकमिष्यते॥२२॥
पुरोडाशतया व्रीहेः प्रधानत्वादलोप्यता॥
शेषकार्य्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतोवरम्२३॥
स्विष्टकृदिडाप्राशित्रभक्षणादीनि शेषकार्य्याणि। तेष्व
पर्य्याप्ताः प्रधानमात्रपर्य्याप्ता व्रीहयो यदा लभ्यन्ते। तदा
नीं सर्वकार्य्यसिद्धये व्रीहिभ्य इतरन्नीवारादिकमुपादेय।
मिति चेत्। मैवम्। व्रीहयः पुरोडाशार्थत्वया प्रधानयागस्य

निष्पादका इति न लोपमर्हन्ति। अतः प्रधानस्यावैगुण्याय। द्रव्याभावे शेषकार्य्याणि लोपमर्हन्ति। तस्मादल्पा अपि व्रीहय एवोपादेयाः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॰॥

अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति ॥
यजेदाज्येन वाद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसम्भवात् ॥१॥
कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्द्धे ये शेषस्थे न ते ततः॥
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते। मध्यादवद्यति। पूर्वार्धादवद्यतीति। तद्यद्यवत्तं नश्येत्। तदानीमवशिष्टात् पुरोडाशात् पुनरप्यवदातव्यम्। कुतः। अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि सम्भवादिति चेत्। मैवम्। कृत्स्नपुरोडाशगते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयते। न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे। ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम्। अत एव श्रूयते। यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति। तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्ग्राह्यो न वाग्रिमः॥
शेषसत्त्वाच्च शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यविरोधनात्॥ ३॥

इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वावत्तं यदि नश्येत्। तदा शेषस्य सद्भावात् तस्माच्छेषात् पुनरवदेयमिति चेत्। मैवम्॥

तस्य शेषस्यान्यथा प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीनभक्षणरूपा-
यावरुद्धत्वात्। तस्मादवभृथे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाल्पभक्षणाम्॥
ऋत्विजां परिसंख्यानात् साम्यप्राप्तौ ततोऽनियमः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षणमृत्विग्-
भ्योऽन्यैः कर्त्तव्यम्। कुतः। ऋत्विजां परिसंख्यानत्वात्। ऋत्विजां
कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्तौ सत्यां पुनरप्येवमाम्नायते। य-
जमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति। तदेतत्। पुनराम्नातं प-
रिसंख्यार्थम्। यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशित्रादिकं न
भक्षयेयुरित्यर्थः। तस्मादृत्विग्भ्योऽन्येषां प्राशित्रादिभक्ष-
णमिति चेत्। मैवम्। यजमानस्य कर्मकरत्वाभावेन पू-
र्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते। तस्मादपरिसंख्यानत्वा
दृत्विज एव प्राशित्रादिभक्षणम्॥ ॥ ॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति·॥

कपालभेदने होमो भग्ने घृष्टेऽथवोभयोः॥
आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कार्य्यत्वे न मध्यमः॥५॥
संस्कृतावनिमित्तत्वान्नित्यानित्यविरोधनम्॥
निमित्तता समा भङ्गे घर्षे वा तद्द्वयोर्हुतिः॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते। भिन्ने जुहोतीति। त-
त्र भेदशब्दस्य भङ्गवाचित्वात् कपालभङ्गे सोऽयं होम इत्ये-
कः पक्षः। होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तभङ्गे संस्कार्य्याभा-
वात् संघर्षमात्रजन्येषद्भङ्गस्यापि भेदशब्दार्थत्वात् कपा-
ले घृष्टे सत्ययं होम इति द्वितीयः पक्षः। संस्कारपक्षे भिन्न
शब्दस्य संस्कार्य्यप्रतिपादने नोपक्षयात्निमित्तप्रतिपादक-
त्वं न स्यात्। तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्य-
त्वं वक्तव्यम्। कपालभेदस्य कादाचित्कत्वात् संस्कार्य्यमा-
नित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति। ततो भिन्ना-

शब्दो निमित्तप्रतिपादकः। निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समा
नम्। तस्मादुभयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्त्तव्य इ
ति राद्धान्तः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ ॥

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववद्द्वयोः॥
अंशदाहस्य नित्यत्वात् सर्वदाहे पुनर्यजिः॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं
वरुणो गृह्णाति। यदा तद्धविः स तिष्ठेताथ सतदेव हविर्नि
र्वपेत्। यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। अस्यायमर्थः। यस्य
यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयौ क्षायतोऽत्यन्तदाहेन भ
स्मीभवतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। न त्वयं यज्ञो यजमाना
य फलं प्रयच्छति। यदि तादृशं हविष्को यज्ञ आ समाप्ते
रनुष्ठीयेत। तदा तत्प्रत्यवायपरिहाराय पुनस्तदेव हविर्नि
रूप्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति। तत्र पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो
विहितः स पूर्वोक्तभेदन्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोर
पि कर्त्तव्य इति चेत्। मैवम्। तप्तेषु कपालेषु पुरोडाशमव
स्थाप्योपर्य्यङ्गारैरधिवासने कृते सति सूक्ष्मांशदाहस्य व
र्जयितुमशक्यत्वे न नित्यत्वात् पुनर्यागस्यांशदाहो निमि
त्तं न भवति। सर्वदाहस्तु कादाचित्कत्वान्निमित्तमिति तत्रै
वेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

आर्त्तौ पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये॥
एकनाशेऽपि वाद्योऽस्तु हविर्वे दुभयोक्तितः॥८॥
हविरार्त्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्य्यवस्यति॥
उभयोक्तेर्विवक्षाया मेकनाशेऽप्यसौ भवेत्॥९॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते। यस्योभयं हविरार्त्तिमा
र्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति। सोऽयं यागो दोहद्व
यक्षये निमित्तोक्तत्वादनुष्ठेयः। न त्वेकदोहक्षयमात्रे कुतः। उभय
शब्दस्य श्रुतत्वात्। आर्त्तिशब्दस्य विशेषणत्वेन श्रूयमाणो ह
विःशब्दो यथा विवक्षितार्थः। तथा हविःशब्दविशेषणस्योभ

यशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वादुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमि-
ति चेत्। नैवम्। आर्त्तिमात्रोपन्यासे साकाङ्क्षत्वान्निमित्तं न प-
र्य्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो विवक्षितव्यः। तावतैव निमित्त-
स्य पर्य्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः। हविरार्त्तिमा-
त्रस्य निमित्तत्वे सति सायंदोहप्रातर्दोहार्त्त्योरुभयोर्निमित्तत्वं
सिद्धमेवात्वोभयशब्देनानूद्यते। तस्मादेकनाशे द्वयनाशेऽप्य-
सावोदनो निर्वपणीयः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अभिषुत्य ततो हुत्वा खादेदेकैकहेतुना॥
संहृत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः॥१०॥
होमाभिषवकर्त्तात्र भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते॥
निमित्ततार्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्र-
त्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति। तत्राभिषवहोमयोरे-
कैक एव भक्षणहेतुः। कुतः। साहित्यस्याविधेयत्वात्। अभि-
षवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्यते। तत्र साहित्यविधौ वाक्यं-
भिद्येत। अभिषवहोमौ भक्षणहेतू। तौ च सहितावित्येवं त-
द्भेदः। तस्मात् साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्ये-
कं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र निमित्तमुपन्यस्य-
ते। किन्तु होमाभिषवयोः कर्त्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्रा-
प्तत्वाद्विधीयते। तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते
तदार्थिकमिति वाक्यभेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं
विवक्षितमिति संहृतयोरेव तयोर्निमित्तत्वम्॥ ॥

॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

एकोऽपि वह्न्यनुगमः पुनराधेयकारणम्॥
द्वावेव वाद्यो द्वित्वापेक्षणात् पञ्चशराववत्॥१२॥
द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना॥
नैकस्यातो ह्यनुगमो हेतुः सूर्योदयादिगः॥१३॥

अग्निहोत्रे श्रूयते। यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्लोचेयातां।

सूर्य्यो वाभ्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरिति। आहव
नीयगार्हपत्यावुभावग्नी अनुगतौ नष्टौ यदा भवतः। तदा।
सूर्य्यस्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत्। तदा पुनराधेयं कर्त्त।
व्यमित्यर्थः। तत्र यथा पञ्चशराव वाक्ये निमित्तविशेषणाभू
त उभयशब्दार्थो न विवक्षितः। तथा निमित्तस्य वह्न्यनुगम
स्य विशेषणं द्वित्वमुपेक्षणीयम्। तत एकस्याप्यनुगमस्य नि।
मित्तत्वमस्तीति चेत्। मैवम्। अग्नी आदधीतेति द्वित्वविशिष्ट
योरग्न्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदितम्। न त्वेकस्योत्पा
दनाय। नह्येकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं सम्भवति। तस्मा
न्नैमित्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि वह्न्यनुगमयोर्द्वित्वं।
विवक्षितव्यम्। तस्मादस्तमयकाले उदयकाले वा वह्निद्वय
नाशः पुनराधेयहेतुः॥ नवमाधिकरणमारचयति॥ ॥

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा॥
दोहद्वयार्त्तितो दर्शे द्रव्यस्यादीपसितत्वतः॥१४॥
प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते॥
शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते॥१५॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः। नासौ कर्मान्तररू
पः। किन्तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते स
ति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते। कुतः। दर्शयागे द्रव्य
स्यापेक्षितत्वादिति चेत्। मैवम्। ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति द्रव्य
देवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात्। यदि
पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयते। तदा कर्मणः प्राप्तत्वादु।
भयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत। तस्माद् द्रव्यदेवताभ्यां
विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

दर्शे प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्त्तितः॥
दर्शयागे निरुप्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः॥१६॥
पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात्॥
अनिरुप्ते त्वदङ्गं स्यादार्त्तिवैगुण्यहानये॥१७॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तरं कथितं त
देतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते। कुतः। उभय हविरा
र्त्तौ दर्शयागस्य निवृत्तत्वादिति चेत्। मैवम्। पूर्वयोर्दधिप
यसोर्नाशेऽपि पयोऽन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने
हविरावर्त्तिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्चशरावयागो दर्श
यागस्याङ्गं भवति॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

सत्त्रायागुरते योऽयं यजेद् विश्वजितेत्यसौ॥
यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवाग्रिमः॥१८॥
अविशेषात् प्रवृत्तोऽस्तु सत्त्राङ्गं हि तथा भवेत्॥
निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम्॥१९॥

इदमाम्नायते। यः सत्त्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति। आ
गुरते सङ्कल्पयति। तत्र सत्त्रं सङ्कल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृ
त्तः। अपरो न प्रवृत्तः। तयोरुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता
यजेतेति। विशेषस्याश्रवणात्। एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्य
पि विशेषो न श्रूयते। तस्मादुभयोरन्यतर इत्याद्यः पक्षः॥
सत्त्रे प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने सत्त्राङ्गत्वं विश्वजितो
लभ्यते। तस्मात् प्रवृत्त एव विश्वजितं कुर्यादिति द्वितीयः प
क्षः। यः सत्त्रायावगुरतः इति निमित्तत्वेनोपन्यासात् सङ्कल्
प्य यदि सत्त्रं नानुतिष्ठेत्। तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्यागं
कुर्यादिति राद्धान्तः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

वत्सैर्दर्शे सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः॥
व्रतकालं लक्षयेद् वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः॥२०॥
भाति रागाद् व्रतप्राप्तेर्वत्समात्र विधीयते॥
व्रतस्याकरणं वत्सः कालगीस्तदपाकृतेः॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सै
रमावास्यायामिति। व्रतं भोजनम्। अत एवाम्नायते। अमाष
ममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतयतीति। तदेतद् व्रतं वत्ससंयुक्त
मत्र विधीयते। कुतः। वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रति

भानादित्येकः पक्षः। रागत एव प्राप्तत्वाद् व्रतं न विधातव्य
म्। किन्तु वत्समात्रं विधीयतामिति द्वितीयः पक्षः। न हि वत्
सः पारण्यादिवद् व्रतस्य करणम्। ततो न तस्य विधिः। किन्तु
वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते। तस्मिन्काले व्रतमु
पेयात्॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥त ॥

साम्नाय्यिनः स कालः स्यादितरस्यापि वाग्रिमः॥
वत्ससत्त्वात्तस्य कालो ह्यन्यस्याप्यस्त्यतोऽन्तिमः २२
यस्य सान्नाय्यमस्ति तस्यैवायं व्रतकालः। कुतः। लक्षकस्य वत्सा
पाकरणस्य सद्भावात्। यस्त्वमावास्यायां सान्नाय्यं न करोति ॥
किं त्वैन्द्राग्नं पुरोडाशं करोति। न तस्य वत्सापाकरणमस्ति ॥
नापि पौर्णमास्यां तद् विद्यते। तस्मात् सान्नाय्यिन एव स का
ल इति चेत्। मैवम्। वत्सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षित
कालस्य विद्यमानत्वात्। तस्मात् सर्वस्यापि स कालः ॥ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ॥
कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रहृत्यात्रोपलक्ष्यते २३॥
आद्योऽङ्गत्वविधेर्भानात् प्रतिपत्तिमपेक्षते ॥
शाखोपयुक्ता तेनान्त्यः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥२४॥
दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति ॥
तत्र प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधिर्भासते। स
त्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्यप्रसङ्गात् सा
न्नाय्यरहितेनापि शाखा सम्पादनीयेति चेत्। मैवम्। शाखा
वत्सापाकरणादावुपयुक्ता। तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न सम्भ
वति। विनियुक्तविनियोगस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्छाखा प्र
तिपत्तिमपेक्षत इति तत्प्रतिपत्त्यर्थः कालः प्रस्तरप्रहरणे
नोपलक्ष्यते। तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति। तदा शाखामपि
विद्यमानां प्रहरेत्। न तु सान्नाय्यरहितेन सम्पादनीया ॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

इष्टिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्यद्वत देवताः ॥
पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्मता ॥१॥
प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ॥
देवताः प्रकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्। ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्यात्। ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम्। येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। अयमर्थः। दर्शे भ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति। ततः प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति। तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः। अखण्डिता ईषत् खण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम्। ते त्रिविधा दात्रादि गुणविशिष्टेभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्य इति। तदेतत् प्रकृताद्दर्शकर्मणोऽन्यत् कर्म। कुतः। कालापराधप्रायश्चित्तार्थे द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात्। ततः इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्दर्शकर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत् परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसम्बन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते। तण्डुलोपल

शितं यद्धविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वेद्यु र्निरुप्तं तद्धविः
पूर्वदेवताभ्योऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः प
रस्परविभागोऽत्र विधीयते। न तु तण्डुलानां स्थविष्ठ मध्य
माणिष्ठरूपस्त्रिविधविभागो विधीयते। तस्य प्राप्तत्वात्।
ये मध्यमाः स्युरित्यादिविनियोगभेदादर्थप्राप्तः स विभागः
ततः पूर्वदेवतास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदे-
वताभ्यः पूर्वनिरुप्तं हविः प्रदातव्यम्। ननु प्रतिपदि प्रात
र्निर्वापकालः। न तु दर्शे। तथा सति दर्शभ्रान्त्यापि चतुर्द
श्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति। नैष
दोषः। दध्नो ग्रहकालीनत्वे नार्थसिद्धेः पूर्वेद्यु र्दोहानन्त्वेन तद
भिप्रायेण निरुप्तमित्युच्यते। यद्वा। व्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वेद्यु
र्विकल्पितः तथा च श्रूयते। यदि बिभिया दभिनोदेष्यतीति।
महापात्रे हवींषि निर्वपेदिति। अयमर्थः। भ्रान्त्या प्रमाणेन
वा दर्शोऽयमिति निश्चितवतश्चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिर्ना
स्ति। तदा तस्मिन्नेव दिने प्रौढपात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति। ततो
निरुप्तस्यैव हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमि
त्ती कृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्य
ते। ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः। न तु दर्शलोपप्रा
यश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात् स्वका-
ले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः॥ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

देवत्यागस्तथोपांशावश्रुते देवतान्तरे॥
यागलोपोऽप्रसक्तत्वात् कृत्वा चिन्तेयमिष्यते २॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये यथा पुरोडाशे सान्नाय्ये च हविषि पूर्वदे
वतात्यागः। तथैवोपांशुयाजहविष्याज्ये पूर्वदेवतां त्यक्त्वा प्रयो
गान्तरं कर्त्तव्यमिति चेत्। मैवम्। पुरोडाशसान्नाय्ययोरिवा
ज्ये देवतान्तरस्याश्रवणात्। तस्मात्। पूर्वदेवतायास्त्यक्तत्वादन्
यदेवताया अश्रवणाच्च निर्देवत उपांशुयाजो लुप्यते। न

नूपांशुयाजस्य दर्शे प्रसक्तिरेव नास्ति। ननु कुतो देवताप नयो लोपो वेति चेत्। एवं तर्हि कृत्वा चिन्तास्तु॥

॥तृतीयाधिकरणमारचयति॥

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्युत॥
उक्ते राद्धोऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेरविवक्षया॥४॥

सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्त्तव्या निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेत्। मैवम्। हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात्॥ अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः। यस्य हविरभ्युदेति तच्च हविर्यदि निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः। तस्मान्निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणायमिष्टिः कर्त्तव्या॥

॥चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाग्रिमः
तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात्॥५॥

निर्वापात् प्राग् यदा चन्द्रोदयः यदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः। कुतः। तण्डुलान् विभजेदिति वाक्ये न तण्डुलाभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयप्रवर्णात्। निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन् काले प्राकृत्योऽग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्त्तव्यः। कुतः॥ तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात्। अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वे न देवतापनयो न स्यात्। हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासम्बन्धमपनीय देवतान्तरसम्बन्धस्य कर्त्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत्॥

॥पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान्
प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह॥६॥
प्राकृतीभ्यः प्रसक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः॥

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः॥७॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति। तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्यः स एव निर्वप्तव्यः। कुतः। प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वादित्येकः पक्षः। चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यम्भावाद्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः। अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः। अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न सम्भवति। अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः। प्राकृतदेवतानां च निर्वापपदार्थेन संयोगः क्लृप्तः। न तु पदार्थांशेन। तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति॥ राद्धान्तः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥ ॥

सेष्टिः सान्नाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिश्रुतेः।
नान्यस्येन्यग्रिमोऽन्यः स्याद्देवमात्रविधानतः॥८॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते। तदभावे च दधनि चरुं शृते चरुमिति विधिर्न सङ्गच्छेत। तस्मात् सान्नाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिरिति चेत्। मैवम्। अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते। दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत। ततस्तण्डुलवत् प्राप्तयोर्दधिशृतयोरनूद्य तया विध्यभावादुदके चरुश्रपणासम्भवाच्च सान्नाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

सत्राय दीक्षितानां चेत्साम्युत्यानाभिवाञ्छनम्॥
यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत्पुरापि वा॥९॥
आद्यः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसम्भवात्॥
अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत्॥१०॥

इदमाम्नायते। सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत् सोमं प्रविभज्य विश्वजिता यजेतेति। सत्त्रिणां मध्ये यः कोऽपि सत्त्रे करे-

शमनुष्ठाय सत्त्वं परित्यज्य यदि गन्तुमिच्छेत। तदा स्वकीयं
सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्वजिद्यागं कुर्य्यादित्यर्थः॥
तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोमे क्रीते पश्चादुत्तिष्ठासायां भव
ति। न तु पूर्वम्। कुतः। उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्र
स यात् पूर्वमसम्भवादिति चेत्। मैवम्। नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वे
न विधीयते॥ किन्तु क्रीतराजकस्य द्रव्यान्तरविभागप्राप्तौ
ऽनूद्यते। सोमग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम्। तस्मादुत्तिष्ठासां नि
मित्तीकृत्य विश्वजिन्मात्रस्य विधानात् सोमक्रयात् प्राग
प्युत्तिष्ठासोर्विश्वजिद्भवति॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादशोऽथवा॥
स्याद्भूतेर्वननाद्याद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः॥११॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते। तत्र कल्पसूत्रकार उ
दाजहार। एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमी प्रसुतस्तिस्रो वा
दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तमी प्रसुतश्चतस्रो वा दीक्षास्तिस्र।
उपसदोऽष्टमी प्रसुत इति। तथान्यदपि श्रुतम्। द्वादश दी।
क्षा इति। दीक्षणीयेष्ट्या सम्पन्नः संस्कारो दीक्षा। सा चैक
स्मिन्दिनेऽनुष्ठानादेका भवति। तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसन्नाम
का होमाः। पञ्चमे दिने सोमयागः। एवं त्रिषु चतुर्षु द्वादश
सु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा वाङ्नियमादयोऽनुवर्तनीया इत्यर्थः
। तत्र ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्ष उपादेयः। कुतः। द्वादशरा
त्रीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीतेति श्रवणात्। यज्ञार्थं याञ्चया द्रव्य
सम्पादनं भूतिवननम्। तच्च नित्यम्। तत्संयोगेन द्वादशत्व
पक्षोऽपि नित्यः। एकादिपक्षाणां तु विकृतिषूत्कर्ष इति भा
ष्यकारस्य मतम्। तदेतत् पूर्वपक्षीकृत्य वार्त्तिककारेणैवं सि
द्धान्तः कृतः। दीक्षितो भूतिं वन्वीतेत्येतावदेवात्र विधीयते।
। द्वादशेत्युक्तिस्तु प्रदर्शनार्था। एवं सति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धा ए
कादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति। तस्मात् सर्वे पक्षा ज्योतिष्टो
मे विकल्पिताः॥ नवमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ॥
आद्यः प्रकृतिवन् नेषां द्विकानां श्रुतितोऽन्तिमः॥१२॥
द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादेकादिदीक्षा द्वादशाहे विकल्पिता इति चेत्। मैवम्। अभीन्धत एव दीक्षाभिरिति श्रुतस्य। दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादश संख्यायां पर्य्यवसानात्। तथा च षट् संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते। द्वाभ्यां लोमावद्यति। द्वाभ्यां त्वचम्। द्वाभ्याम सृक्। द्वाभ्यां मांसम्। द्वाभ्यामस्थि। द्वाभ्यां मज्जान मिति। किञ्च। षट्त्रिंशदहो वा एष यद्द्वादशाह इत्याम्नातम्। तत्रोपसदो द्वादश सुत्या द्वादशेत्येतद्विवादम्। तथा सति दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत् संख्या न पूर्य्यते। तस्माद् द्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथ वा ॥
चैत्री माघ्युत काचित् स्यादविशेषात् प्रशंसया॥१३॥
चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ॥
माघ्यकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकातो माघ्यपूर्णिमा॥१४॥
गवामयने श्रूयते। चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन्। तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यत इति। पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन्। एकादश्यां दीक्षामारभेत। तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमेऽदिने द्वादश दीक्षा पूर्य्यन्ते। तदुपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः। तत्र विशेषस्यानुक्तत्वाद्या काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः। चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्। मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास इति प्रशस्यमानतया चैत्री। पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः। याज्ञिकसमाख्यया माघ्यकृष्णाष्टम्या एकाष्टकात्वात् तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षारब्धव्या॥ ॥

॥ एकादशाधिकरणमारचयति ॥
कुतोऽप्यवभृथोत कथं जुहुयादग्निहोत्रकम्॥

नवाग्र्योऽप्रतिषिद्धत्वान्नैवं दीक्षानुवर्त्तनात्॥ १५॥
ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमे वादिने सु
त्या भवति। तस्मिन् सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्ववभृथः
कर्त्तव्यः। तस्मिन् कृते दीक्षानियमा निवर्त्तन्ते। तथा सति।
कदाचिद्दैवान्मानुषाद्वा विघ्नादवभृथस्य केषुचिद्दिनेषूत्
कर्षो भवति। तेषु दिनेषु दीक्षितनियमा न सन्ति। कुतः॥
नियमावधेरवभृथकालस्यातिक्रान्तत्वात्। ते च नियमा स
वमाम्नायन्ते। दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोतीति। ते
षां नियमानामभावे प्रागप्यवभृथाद्दानहोमादयः कार्य्या
इति प्राप्ते ब्रूमः। दीक्षोन्मोचनस्यावभृथः साधनम्। न तु।
कालः। अतोऽवभृथकालेऽतिक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षा
नुवर्त्तत इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां निषेधानामप्यु
त्कर्षाद्दानहोमादयस्तेषु न कार्य्याः॥ ॥

॥द्वादशाधिकरणमारचयति॥
दीक्षानुवृत्तौ कर्त्तव्यः प्रतिहोमो न वाग्रिमः॥
पुंदोषान्न तथाप्यस्य दीक्षायां शास्त्रवारणात्॥ १६
अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवृत्तौ यावत्सु दिनेष्वग्निहोत्रं न हु
तं तावत्कालीनापराधपरिहाराय प्रतिहोमः कर्त्तव्यः। यथा
सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुरुषापराधातिपतिते
कालान्तरे होमः क्रियते। तद्वत्। अस्ति ह्यत्र पुरुषापराधः।
अवभृथोत्कर्षस्य तत्कृतत्वात्। न खल्ववभृथोत्कर्षः
शास्त्रेण विहितः। तस्मात् प्रतिहोमः कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः॥
अवभृथोत्कर्षोऽपराधकृतः। तथापि दीक्षायामनुवृत्तायां दी
क्षितो न ददातीत्यादिशास्त्रेणैव होमो निवारित इति नास्ति
होमकर्त्तव्यता। सायंकालीनादिहोमस्य तु कर्त्तव्यस्यैव सतो
ऽकरणात् प्रतिहोमः प्राप्नोतीति वैषम्यम्॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति॥
दैवादुदवसानीयोत्कर्षे होमे कृतिर्न वा॥ ६

कृतिर्दीक्षोन्मोचनान्नो पुनराधेयसम्मिते॥१७॥
कृतेऽवभृथे पश्चादुदवसानीयेष्टिर्विहिता। सा यदि केनापि निमित्तेनोत्कृष्टा। तदानीमवभृथेन दीक्षाया उन्मुक्तत्वाद्दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधाभावाद्धोमः कर्त्तव्यः। तदकरणे च प्रतिहोमः कार्य्य इति चेत्। मैवम्। एतया पुनराधेयसम्मितयेष्ट्वाग्निहोत्रं जुहुयादिति वचने नोदवसानीयायां कृतायां पश्चादग्निहोत्राधिकारप्रतिपादनात्। ततस्तदुत्कर्षेऽग्निहोत्रं प्रतिहोमं वा कुर्य्यात्॥ ॥

॥चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

क्रत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत् प्रतिहोमेऽतिपाततः॥
क्रमोऽस्त्वग्निष्टोमकादौ सायं षोडशिनीतरः॥१८॥
अवभृथोदवसानीययोरुत्कर्षे होमकर्त्तव्यता तदकरणे प्रतिहोमं चाभ्युपेत्य क्रत्वाचिन्ता क्रियते। अवभृथोदवसानीययोरिष्ट्योरनुष्ठितयोः सत्योः पूर्वमतिपन्नानां होमानां प्रतिहोमा युगपद् बहवः प्राप्ताः। तेषु नियामकाभावान्नास्ति नियतः क्रम इति पूर्वपक्षः। अतिपातक्रमस्य बुद्धिस्थस्य त्यागे कारणाभावात् प्रतिहोमेऽपि स एव क्रम इति राद्धान्तः। तत्राग्निष्टोमस्य सूर्य्यास्तमयात् प्रागेव समाप्तत्वात् सायंहोमः प्रथममतिपद्यते। षोडशिनस्तु रात्रौ समाप्तेः प्रातर्होमः प्रथममतिपद्यते। तस्मादनेनैव क्रमेण प्रतिहोमं कुर्यात्॥

॥पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः॥
सर्वत्र स्यात् फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता॥१९
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। भिन्ने जुहोति। स्कन्ने जुहोतीति। तत्र पात्रभेदद्रव्यस्कन्दनयोर्होमनिमित्तत्वात् क्रत्वन्तरेषु लौकिकव्यवहारे वा यत्र निमित्तं सम्पद्यते तत्र सर्वत्र होतव्यमिति चेत्। मैवम्। फलकल्पनाप्रसङ्गात्। प्रकृते तु दर्शपूर्णमासकर्म्मणा सहैकवाक्यतायां ततफलेनैव।

फलवत्त्वं सिध्यति। तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरुक्तनिमित्तेन। क्रियमाणो होमस्तदङ्गम्। न तु गृहदाहेष्टिवत् स्वतन्त्रकर्म॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

व्यापन्नमप्सु किं तत्स्यादनिश्चेयमहेतुतः॥
आर्याभोज्यं केशकीटदूषितं तत्प्रसिद्धितः॥२०॥

इदमाम्नायते। व्यापन्नमप्सु हरतीति। तत्र व्यापन्नशब्दस्यार्थो निश्चेतुमशक्यः शक्यो वेति संशयः। निश्चायकस्य हेतोरभावादशक्य इति चेत्। मैवम्। केशकीटादिभिर्दूषितं यद्द्रव्यमार्यैरभोज्यं तदेवात्र प्रसिद्धिबलाद्व्यापन्नमिति निश्चेतुं शक्यते॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

उद्गातुः प्रतिहर्तुश्च सहापच्छेदनेऽस्ति न॥
प्रायश्चित्तमुतास्त्यत्र न निमित्तविघाततः॥२१॥
एकैकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वाच्च विहन्यते॥
कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत्॥२२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्योऽथान्यस्याहर्तव्यस्तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यन्स्यात्। यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्वस्वं दद्यादिति। अस्यायमर्थः। प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः। शालाया बहिः प्रसर्पन्ति। तदानीमेकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम्। तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत्। एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत्। तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः। तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः। तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं तद्दद्यात्। यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत्। तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति। तत्र यद्युद्गातृप्रतिहर्तारौ युगपन्मुञ्चेताम्। तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तनिमित्तं विहन्येत। एककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः। अयं तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं

शक्यते। तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वान्नास्ति प्राय-
श्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ। तयोरेकैकस्यैकैक एव
कर्त्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः। कालमात्रैक्यादेकापच्छेद-
भ्रान्तिः। तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम्॥ ॥

॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति ॥

समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वयेऽग्रिमः॥
अदक्षिणत्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यत्तु पश्चिमे॥२३॥
प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्द्वयम्॥
प्राप्तमेकप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद्विकल्प्यते॥२४॥

अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति यत् प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभे-
देन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यम्। यद्यदक्षिणत्वस-
र्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधः। तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनी-
यम्। अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या। उत्तरप्र-
योगे सर्वस्वं दातव्यम्। सत्यपि प्रयोगभेदे कर्म्मण एकत्वात्॥
समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः। नह्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते। न चा-
सति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तम्। तस्मात् प्रथमप्रयोग एव नि-
मित्तद्वयवशात् प्रायश्चित्तं प्राप्तम्। तच्चान्योन्यविरुद्धत्वाद्विक-
ल्प्यते॥ ॥एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुतोत्तरः॥
असञ्जातविरोधेन पूर्वेणोत्तरबाधनम्॥२५॥
निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया॥
न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम्॥२६॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोः कृतयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबलत्वादस्तु
प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः। यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्यातां तदा-
नीमसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादाविवो-
त्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत्। मैवम्। श्रुतिलिङ्गादावुत्तर-
स्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण निरोधे सत्युत्तरस्यानुपपत्तिरेव ना-
स्ति। इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यते इ-

ति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः। उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते। ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात् पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्त्विति चेत्। न। पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात्। उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत्। न चान्यत्किञ्चिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः। तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥ ॥

॥विंशाधिकरणमारचयति॰ ॥

उद्गातुःपश्चिमच्छेदे पुनर्योगस्य दक्षिणा ॥
शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यद्वि वा सर्ववेदसम्॥२७॥
तद्धाद्यन्तपुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा॥
प्रतिहर्तुःपुराच्छेदात्सर्ववेदसबाधितम्॥२८॥
शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदित्सुता ॥
प्राप्तेत्यूर्ध्वे प्रयोगं तद्दातव्यं सर्ववेदसम्॥२९॥

यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते। तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्। तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्येति। पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम्। तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात्। तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम्। तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात् सर्वस्वं दित्सितम्। न चोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वदित्सा बाध्यत इति शङ्कनीयम्। बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात्। यद्दित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव तत्रोच्यते। दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम्। अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनः प्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम्॥ एकविंशाधिकरणमारचयति ॥ ॥

अहर्गणे चेदुद्गातृच्छेद आवर्त्यतां गणः॥
किंवा यत्र दिने छेदस्तदेवावर्त्यतां दिनम्॥३०॥
गणावृत्तिः प्रयोगैक्यान्न प्रयोगेऽवान्तरः पृथक्॥
तेनाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वाच्च हीनवत्॥३१॥

द्वादशाहाद्यहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहन्युद्गातापच्छिद्येत। तदा तमहर्गणं दक्षिणारहितं समाप्य पुनरपि गण आवर्त्तनीयः॥ तत्र पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्या कुतः। गणप्रयोगस्यैकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। महाप्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्दोषेणैकमेवाहरावर्त्तनीयम्। न ह्यन्येषामह्नामेतदङ्गत्वमस्ति। तत्र एकस्याह्न आवृत्तावितरावृत्तिप्रसङ्गो नास्ति। तस्मादेकस्यैवाह्न आवृत्तिः॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे॥
षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः॥

——४०४——

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्त्रेऽधिकारिणः॥
तुल्यकल्पा एव वाद्यो वसिष्ठादिविधानतः॥१॥
नराशंसाद्यङ्गतायां स्वामिनोद्देशपूर्वकम्॥
नाराशंसविधौ सन्निकर्षात्साद्गुण्यतोऽन्तिमः॥२॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते। राजन्यवसिष्ठादीनां नराशंसो द्वितीयः प्रयाजः। तनूनपादन्येषाम्। तत्र वसिष्ठात्रिवध्र्यश्वशुनककण्वकश्यपसंकृतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः। ये चान्ये तनूनपात्प्रयाजकाः। न एते। भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्त्रेऽधिकारिणः।

स्युः । कुतः । नराशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषाञ्चिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । वसिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य नराशंसो विधीयते । तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात् सन्निकर्षः । वशिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वाद्विप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नराशंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यम् । इतरेषां तु वैगुण्यम् । तनूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

(पुरोहितात्विति वृत्तौ समासद्वय । पू॰पक्षः ४ पं॰ ३)

सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ॥
राज्ञः पुरोहितो राज्ञोऽन्यो वा राजान्यकावुत ॥ ३ ॥
द्वयोर्द्वन्द्वसमासो वा तुल्यत्वायाग्रिमो द्वयोः ॥
सिद्धे द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥
अव्याहत्यै चतुर्थः स्याद्वचनाद्भिन्नकल्पता ॥
तनूनपान्नराशंसौ विकल्पेते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं प्रकृत्य श्रूयते । एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । तत्र राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नप्रयाजकल्पत्वादभिन्नप्रयाजकल्पत्वाय पुरोहितयोरधिकारो वाच्यः । तथा सति, राज्ञः पुरोहितं द्वयोरिति द्व्युपादेयगतस्य कर्तृत्वस्य विवक्षितत्वाद्राजद्वयमन्तरेण पुरोहितद्वयासम्भवाद्राजपुरोहितस्य राजपुरोहितश्चान्यस्मिन्नर्थे द्वन्द्वैकशेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहिताविति द्वितीयः पक्षः । अराज्ञः पुरोहिताभावाद्व्यावर्त्याभावे राजपदं व्यर्थम् । ततो राजानौ च तौ पुरोहितौ चेति कर्मधारयसमास इति तृतीयः पक्षः । राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्तिनावेकस्मिन् व्याहतौ । तस्माद्राजा च पुरोहितश्चेति द्वन्द्वसमास इति चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र वचनबलाद्भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधानत्वान्नराशंस

तनूनपातौ विकल्प्येते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥५

सत्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः॥
त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ६॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते। तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेत्। मैवम्। विप्राणामेवार्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते। ऋत्विक्कार्य्ये यजमानाः सत्रे। समाम्नाताः। ये यजमानास्त ऋत्विज इति। तस्माद्विप्राणामेव सत्रम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥ ॥

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत्॥
वैश्वामित्रस्यैव वाद्य ऋद्धिच्छ्रुत्वे न मध्यमः॥७॥
ब्रह्मत्वायत्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः॥
विश्वामित्रसमाना नामेव होतृत्वसिद्धये॥८॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम्। ब्राह्मणश्च सर्व ऋद्धिं वाञ्छति। तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः। वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासम्भवाद् ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः। तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तुल्यकल्पा सत्राधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः। वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम्। रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः। तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात्। तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहितस्य होतृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तेन समानकल्पानां चाधिकारः। नान्येषाम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

अनाधातुश्च तत् किंवा धातुरेवाग्निमो यतः॥
एकस्याग्निषु तत् सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात्॥९॥

तत् सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि सम्भवति। कुतः। सत्रिणां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्रस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत्। मैवम्।

आदधीतेत्यात्मनेपदसाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति॥ तत् फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता। अतो येऽनाहिताग्नयो नतेऽधिकारिणः। यश्चाहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता। नान्यस्य। किञ्च। सोमविकृतौ नामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम्। इष्टिश्चाधान पूर्विका। तस्मादाधातुरेव सत्त्राधिकारः॥ ॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्य्याः साधारणा उत॥

अविरोधादग्निमोऽन्यो मृतदाहे विरोधतः॥१०॥

सत्त्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित् सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्त्रं प्रयोक्तव्यम्। कुतः। अविरोधात्। अन्यदीयेष्वपि पात्रेष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते। नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते। ब्रूमः। यस्य जुह्वादयः स चेत् सत्त्रमध्ये म्रियते। तदा मृतेन सह जुह्वादयो दह्यन्ते। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहूमासादयेदित्यादिकचनैस्तदवगमात्। पात्रदाहे चावशिष्टः सत्त्रप्रयोगो विगुणः स्यात्। तस्मात् साधारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्त्रे सम्पादनीयाः॥ ॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥ ॥

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैकृतं वैश्यगास्युत॥

वर्णत्रयस्य वाद्योऽस्तु वैश्यस्य कर्तृविधानतः॥११॥

प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम्॥

विकृतौ त्र्यगं वाक्यं त्रयोऽतोऽत्राधिकारिणः॥१२॥

अध्वरकल्पादिष्विष्टिविकृतिषु श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। तदेतत् सामिधेनीसाप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हति। कुतः। प्रकृतौ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात्। तस्मात् साप्तदश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदश्यं विधाय वैश्यं निमित्तीकृत्य पाञ्चदश्यबाधकतया साप्तदश्यं विहि-

तम्। ततः साप्तदश्यवाक्यस्य प्रकृतावेवान्वयसम्भवान्न विकृतिषूत्कर्षः। यत्तु विकृतिगतं साप्तदश्यवाक्यं तद्गोत्रयसाधारणम्। तस्मादध्वरकल्पादौ वर्णत्रयस्याधिकारः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धनमेव वा॥
स्वत्वाद्याद्यः पितृत्वादेस्त्यागाद्धनमेव तत्॥१॥

इदमामनन्ति। विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति। तत्र धन इव पित्रादिष्वात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः। आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धापादनं दानमित्युच्यते। न हि दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति। किञ्च। स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारोऽर्थाः। तेष्वेकस्मिन्प्रयोग एक एवार्थो वाच्यः। प्रकृतौ च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम्। तस्माद्धनस्यैव दानम्॥

॥द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम्॥
पालनस्यैव राजत्वान्न स्वं भूर्दीयते न सा॥२॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति। तदा गोपथराजमार्गजलाशयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या। कुतः। भूमेस्तदीयधनत्वात्। राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः। दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशितृत्वं

स्त्यभिप्रेतमिति तद्राज्ञो भूमिर्धनम्। किन्तु तस्यां भूमौ स्व
कर्मफलं भुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम्। अतो
ऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति॥

॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॰॥ ॥

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधनः॥
विकल्पः पर्य्युदासोऽयं येयजामहतो तितः॥३॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते। तत्र सर्वस्वदानवि
धानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदाने विकल्पितमिति प्राप्ते
ब्रूमः। नायं प्रतिषेधः। किन्तु पर्य्युदासः। तत्प्रकारश्च दशम
स्याष्टमे पादे येयजामहमन्त्रो दाहरणेन व्युत्पादयिष्यते।
ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्य्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं दे
यमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यतालाभाच्चाश्वस्य पाक्षिकम
पि दानम्॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत्॥
सर्वोद्देशविधेराद्यो न प्राप्ते सर्वताविधिः॥४॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते। पुरुषेण भो
ग्यं शय्यासनादिकं यत् सर्वं तद्दातव्यमिति। तस्माद्विद्यमा
नं सर्वमर्जयित्वापि देयमिति चेत्। मैवम्। चोदकप्राप्तं दानमु
द्दिश्य सर्वत्वविधानात्। सर्वशब्दस्य प्रसिद्धवाचित्वाद् विद्यमा
नविषयः। तस्माद्यदस्ति तदेव देयम्॥

॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत्॥
देयोऽस्वत्वात् पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते॥५॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते सोऽपि सर्वस्य मध्य
पातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत्। मैवम्। जीविकाप्रदानेन त
स्मिन् सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वापाद
सम्भवाच्च न देयः॥ षष्ठाधिकरणमारचयति॥

॥ भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा॥

आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्यो ऽसम्भवादन्ययोस्तदा॥ ६॥
विश्वजिन्मया कर्त्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणादानात् पूर्वं। यत् स्वेन भोग्यं सञ्चितं तद्भूतम्। यच्च दक्षिणादानादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि। तदुभयमपि सर्वशब्दार्थत्वाद्दातव्यमिति चेत्। मैवम्। भूतस्य विनाशसम्भवाद्भाविनस्तदानीमप्राप्तत्वेनाविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव देयम्॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥
दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतेष्टये॥
शिष्टाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वशब्दतः॥७॥
क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात्॥
मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्वताविधिः॥८॥
प्रकृतौ कर्मारम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनं त्रिधा व्यवस्थापितम्। वचनबलात्। इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति। तदेतत् त्रयमपि दक्षिणार्थत्वाद्दातव्यमित्येकः पक्षः। दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते। तत ऊर्ध्वं। तृतीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागोऽवशिष्टः स च द्रव्याभावाद्बाध्येत। न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य क्रतोर्बाधो युक्तः। ततस्तदबाधनाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयमिति द्वितीयः पक्षः। यद्दक्षिणात्वेन विधीयते तत्सर्वमित्यनूद्य विधानाद्दक्षिणार्थ एव भागो दातव्य इति राद्धान्तः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥
विश्वजित्यष्टरात्रादौ शतं वा द्वादशाधिकम्॥
सर्वं वाद्यस्त्वोरकोक्तेरन्त्यो नामातिदेशतः॥९॥
एतद्भाष्ये वार्तिके तु सप्ताह्नानुजिघृक्षया॥
आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वेनेदमीरितम्॥१०॥
इदमाम्नायते। अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजिताावेकाहावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामोह्येतेन यजेतेति। ज्योतिर्गौरायुरित्येतैस्त्रिभिर्नामभिरभिधेयानां त्र्यहाणां या

गानामारोहावरोहाभ्यामुभयतोद्वितीयेऽह्नि सप्तमेऽह्नि चज्यो
तिर्यस्य स उभयतो ज्योतिः षडहो भवतीति सोऽयं मध्ये प्रयोक्त
व्यः। आदौ विश्वजित्। अन्तेऽभिजिदित्यर्थः। तत्राहर्गणस्य द्वा
दशविकृतित्वाद् द्वादशाहस्य चज्योतिष्टोमविकृतित्वाच्चोदक
परम्परया द्वादशशतदक्षिणाष्टरात्रे प्राप्ता। ततः प्रथमस्याह्नो
विश्वजितोऽपि सैव दक्षिणेति प्राप्ते ब्रूमः। स्वतन्त्र एको वि
श्वजित्। तस्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि विश्वजित्य
तिदिश्यन्ते। तस्मात् सर्वस्वं देयम्। तदेतद्भाष्यकारस्य मतम्।
वार्त्तिककारस्तु द्वादशशतमित्येवं सिद्धान्तितवान्। विश्वजि
द्व्यतिरिक्तेषु सप्तस्वहःसु चोदकप्राप्ता द्वादशशतदक्षिणा।
मबाधितं विश्वजिति नामातिदेशप्राप्ता सर्वस्वदक्षिणा।
बाधनीया। युक्तो हि बहूनामनुग्रहः। न च विश्वजिति सर्व
स्वमितरत्वात्सर्वस्वं वक्तुं शक्यम्। अहर्गणस्यैकैव दक्षिणेति।
दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। सूत्रकारस्तु नामातिदेशस्य प्राबल्य
मात्रं व्युत्पादितवानिति द्रष्टव्यम्॥ ॥

॥नवमाधिकरणमारचयति ॥

न्यूनेऽप्युक्तशतात् किं स्यात् सर्वताधिकएव वा
सम्भवादग्रिमोऽन्यःस्यादानत्ये सर्ववर्णानात्॥११॥

यदेतद्द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तं तस्मान्न्यूनं कस्य
चिद्धनम्। तस्मिन्नपि सर्वता सम्भवति। विद्यमानस्यानवशेषि
तत्वात्। तस्माद्स्वधनयुक्तस्यापि विश्वजित्यधिकार इति प्राप्ते
ब्रूमः। ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तम्। यद्येता
वता नानमेयुरपि सर्वस्वेनेति। तत्राधिकस्यैव सर्वत्वादिहा
पितदेव युक्तम्। ननु चोदकप्राप्तमपि पाक्षिकत्वपरिहाराये
ह नियम्यते। तस्मादृत्विजां वशीकारायाधिक एव सर्वता द्रष्ट
व्या॥ दशमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

देयैका षट्शतं वापरिमितं त्विति वाक्येन॥
एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः॥१२॥

नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद्व्युत्पत्त्या मानशून्यता॥
रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः॥ १३॥
आधाने श्रूयते। एका देया षड्देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति। तत्रापरिमितशब्दगतेन नञ्पदेन परिमाणं निषिध्यते। तथा सत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयत इत्येकादिका पूर्वोक्ता गवां संख्या निवार्य्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। अपरिमितशब्दस्य रूढ्या बहुत्वमर्थः। तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात्। न तो नैकादिपक्षा निवार्य्यन्ते। किन्तु संख्यान्तरं विधीयते॥

॥एकादशाधिकरणमारचयति ॥

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा॥
सम्भवादग्रिमोऽन्यः स्यात् सहस्रानन्तरोक्तितः॥१४॥
अपरिमितशब्देन बहुत्वं विधीयते। तत्सहस्रादर्वागपि भवति। कुतः। द्विशतत्रिशतादौ बहुत्वसम्भवादिति चेत्। मैवम्। एकादिपक्षे पूर्वस्मादुत्तराभिवृद्धिदर्शनेनात्रापि सहस्रपक्षमनुपन्यस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं सहस्रादूर्ध्वं पर्य्यवस्यति॥ द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

माषान्मे पचतेत्येतद्वार्ष्णिष्वेवाखिलेषु वा॥
उक्तेर्विधेश्च नोपक्षौ कृत्वाचिन्तार्थवादतः॥१५॥
इदमाम्नायते। इति ह स्माह वट्कुर्वार्ष्णिर्माषान् मे पचतन वा एतेषां हविर्गृह्णातीति। तत्र वार्ष्णिरित्युक्तत्वाद्वृष्णिगोत्राणामेवायं माषपाकविधिरिति चेत्। मैवम्। वृष्णिगोत्रोत्पन्नेन वट्कुनाम्ना माषपाकस्य सम्बन्धो नात्र विधीयते। किन्तु माषपाकमात्रम्। बट्कुसम्बन्धस्तु स्तावकत्वेनोपन्यस्यते। तस्मात् सर्वेषां माषपाकाधिकारः। नाद्येतौ पूर्वोत्तरपक्षौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्तौ। परमार्थतस्तु माषपाकवाक्यमर्थवादः। तस्मादारण्यमेवाश्नीयादित्यनेन दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना सहस्तावकत्वेनान्वयात् ॥ ॥

॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

सहस्रवत्सरं सत्त्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ॥
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिनः ॥ १६ ॥
तदायुर्वाथ साहं द्विशना नामुत मासगा ॥
वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वान्नृणामेवाग्निसम्भवे ॥
द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥
कृतस्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासम्भवे सति ॥
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्त्रिणो यदि ॥ १९ ॥
षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ॥
सहस्रमासानाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥
वत्सरप्रतिमा द्वादशरात्रय इति श्रुतेः ॥
न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥
स्वारस्यात्त्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ॥
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमह रुच्यते ॥ २२ ॥
नाहः सङ्घस्ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ॥
तस्माद्विश्वसृजां सत्त्रं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते। पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्च पञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति। तत्र सहस्रसंवत्सरसत्त्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः। तेषां दीर्घायुषः सत्त्वादित्याद्यः पक्षः। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति। नान्येषां गन्धर्वादीनामिति चेत्। तर्हि रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां। मनुष्याणामधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः। रसस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव। नत्वायुर्हेतुत्वमिति चेत्। ताह्येकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसम्भवात् कुलाधिकार इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। कृत्स्नकर्तुः फलं भ

वति। न च पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति। तस्मान्नास्ति-
फलमिति चेत्। तर्हि सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां-
दीर्घमायुर्भविष्यतीति चतुर्थः पक्षोऽस्तु। न ह्यस्य वचनस्यासौ
ऽर्थः सम्भवति। तद्वाचकपदाभावात्। न च कल्पयितुं शक्यते।
सम्भाविनायुष्काणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्म्रिय-
माणानां तत्सत्रविधिबलादायुर्वृद्ध्यदर्शनादिति चेत्। तर्हि
पञ्चपञ्चाशत इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्द्धद्वि-
शतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्र-
स्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु। चतुर्विं-
शतिपरमाः सत्रमासीरन्निति वचनात्तदभ्यधिकानां न तत्राधि-
कार इति चेत्। तर्हि यो मासः स संवत्सर इति वचनात् सं-
वत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्रमित्येष षष्ठः
पक्षोऽस्तु। अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधी-
त्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्निमादधीत। त-
स्मादाधानादूर्ध्वमस्यायुषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत्।
तर्हि संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति वचनात् संव-
त्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः। तथा सति रात्रीणां द्वादश स-
हस्राणि सम्पद्यन्ते। तासु च रात्रिषु षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवस-
रूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊ-
र्ध्वं मासचतुष्टयं भवति। तत्परिमितं चायुराधानादूर्ध्वमपि
सम्भवतीति सप्तमः पक्षोऽस्तु। संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रा-
त्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः। किन्तु तेन
शब्देन प्रतिमा विशेष्यते॥ तस्मान्न सप्तमः पक्षो युक्त इति चे-
त्। एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु। तथा
सति त्रिवृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति। त्रि-
वृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः
सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागस्वरूपे लक्षणया वर्तन्ते
।सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात्। न ह्यहःसंघे कश्चिदपि त्रि-

त्र्यहादिशब्दाः प्रयुक्ताः। तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूते ऽहन्यवयवलक्षणया वर्तते। त्र्यहाः संवत्सरा इत्युक्ते त्र्यहत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति। तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्त्रं सहस्रदिनमिति राद्धान्तः॥ २ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
षष्ठस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

चतुर्होत्राख्यमन्त्रेण होमः साग्नेरुतोभयोः॥
अनग्निके विधिर्बाधो होमत्वात् क्रतुहोमवत् १॥
उभयोः पुरुषार्थत्वात्तृतीयो वचनात्तु तत्॥
अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यग्नौ लौकिके हुतिः॥२॥

इदमाम्नायते। प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेदिति॥ पृथिवी होता द्यौरध्वर्युरित्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता। तेन प्रजाकामं याजयेत्। सोऽयं होम आहिताग्निना कर्तव्यः। अग्निहोत्रादिक्रतुहोमेषु तथात्वदर्शनादित्येकः पक्षः। अनारभ्याधीतत्वेन क्रतुप्रवेशाभावात्। पुरुषार्थतया विहितो होमः आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारण इति द्वितीयः पक्षः। अनाहिताग्नेरयं होमविधिरिति तृतीयः पक्षो युक्तः। कुतः। वचनबलात्। तत्तु वचनमेवमाम्नातम्। एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार इति। तस्य चाहवनीयाद्यभावाल्लौकिकेऽग्नौ तद्धोमः॥ १ ॥

॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके ॥
वह्नौ पूर्ववदत्रोक्तेरभावाद्वैदिके स्तु सः ॥ ३॥
आधाने विदुषो विद्यानुपनीतस्य नास्त्यतः॥
असम्भवो वैदिकाग्ने हॊमो ऽग्नौ लौकिके ततः॥ ४॥

यथा पूर्वत्राऽऽहिताग्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति। तथोपनयनहोमस्य लौकिकाग्निविधायकवचनाभावादाहवनीये स होम इति चेत्।मैवम्। विद्वानेव ह्याधानेऽधिकारी। न चानुपनीतस्य विद्यास्ति।तत आहवनीयासम्भवाल्लौकिकेऽग्नावुपनयनहोमः कर्त्तव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

स्थपतीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ लौकिके वाद्य आक्षिपेत् ॥
आधानमिष्टिरन्त्यः स्यादवैधेनाप्यसंस्कृतेः॥ ५॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति विहिताया इष्टेश्चोदकप्राप्ताहवनीयादिषु कर्त्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाहवनीयाभावादाधानमाक्षिप्याहिते तस्मिन् वैदिकेऽग्नावियमिष्टिरिति। चेत्।मैवम्। अत्रैवर्णिकत्वादविहितेनाधाने नाग्निसंस्कारसिद्धेः।तस्माल्लौकिकेऽग्नौ सेष्टिः॥ ॥

॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति ॥

अवकीर्णिपशुः कुत्र विप्राद्याधानसम्भवात्॥
वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात्॥ ६॥

इदमाम्नायते। यो ब्रह्मचार्य्यवकिरेत् स गर्दभं पशुमालभेतेति। तत्रावकीर्णिनो विप्रादेस्त्रैवर्णिकस्याधानसम्भवाद्वैदिकेऽग्नावयं पशुरिति चेत्।मैवम्। जायापती अग्निमादधीयातामित्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात्॥ तस्माल्लौकिकेऽग्नौ स पशुः कार्य्यः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥ ॥

चौलादि सर्वदा पुण्याहादौ वात्र विशेषतः॥
आद्योऽन्त्यः पूर्वपक्षादौ दिनानां स्तुतितो विधेः॥ ७॥

चौलोपनयनादीनां वैदिकानां कर्मणां तिथ्यादिविशेषस्याश्रवणात् सर्वदा तदनुष्ठानं युक्तमिति चेत्।मैवम्। शुक्लपक्षोत्तरा-

पण्यपुरुषदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात्॥ ॥

॥षष्ठाधिकरणमारचयति॥

याचनाक्रयावभावेस्तो विद्यमानेऽपि वाग्रिमः॥
द्रव्यार्थत्वाददृष्टार्थं कुर्य्यान्नो द्रव्यवानपि॥८॥

ज्योतिष्टोमे धनभिक्षा समाम्नाता। द्वादश रात्री र्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति। सोमक्रयश्चाम्नातः। अरुणया पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति। तदुभयाम्नानं धनसोमयो र्द्रव्ययोर्लाभार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। इतराङ्गवदेतदुभयं क्रत्वङ्गतया नित्यवदाम्नानम्। तथा सति यदि द्रव्याभावे वन्वीत क्रीणाति चेति पाक्षिकत्वं कल्प्येत। तदा नित्यवच्छ्रवणमुपरुध्येत। तस्मात् सत्यपि द्रव्येतदुभयमदृष्टार्थं कर्त्तव्यम्॥

॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्रिमः॥
निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः॥९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। पयो ब्राह्मणस्य व्रतमिति। तदेतदसत्यन्यस्मिन् भक्ष्ये कर्त्तव्यम्। कुतः। अन्याभावस्य निमित्तत्वान्निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति। चेत्। मैवम्। नह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः। तस्मात् सत्यप्यन्यस्मिन् भक्ष्ये। नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेत्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अग्नीदग्नीन् विहरेति प्रैषार्थे पूर्वमेवाग्नीध्रेण कृतेऽपि दर्शपूर्णमासयोः स प्रैषः कर्त्तव्यः। वाजपेये सत्यपि वासोऽन्तरे दर्भमयं परिधापयतीति विहितमनुष्ठेयम्। पशौ यत् पशुर्मायुमकृतेति मन्त्रेण संज्ञप्तहोमो विहितः। स च मारणवेलायामकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्त्तव्यः॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

अजीर्णासम्भवे कार्य्यं व्रतं नो वाग्रिमो विधेः॥
रोगात् पत्या प्रधानस्य विरोधात्त्र पयोव्रतम्॥१०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। मध्यन्दिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतयतीति। तत्रयस्याजीर्णाः सम्भाविता तेनापि विहितत्वात् पयो व्रतयितव्यमि

ति चेत्। मैवम्। रोगोत्पत्त्या प्रधानानुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात्॥ तस्मात्तथा विधवेलायां पयो वर्जयेत्॥ ॥

॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीयकः कोऽपि छाग एवोत चोदिते॥
अविशेषेण कोऽपि स्याच्छागे मन्त्रे विशेषणात्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति। तत्र विहिते। पशौ विशेषस्याश्रवणाद्यः कोऽपि पशुरालब्धव्य इति चेत्। मैवम्। छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति मन्त्रे विशेषितत्वात्। तस्माच्छाग एवालब्धव्यः। शाखान्तरे विधावेवाजोऽग्नीषोमीय इत्येवं विशेषः श्रूयत इति चेत् तर्हि क्त्वाचिन्तास्तु॥ ॥

इति माधवीये जैमिनीयमालाविस्तरे षष्ठ॥
स्याध्यायस्याष्टमः पादः॥
समाप्तश्च षष्ठोऽध्यायः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ सप्तमोऽध्यायः॥

प्रमाणाद्यधिकारान्तैः षड्विचारैर्निरूपिते॥
उपदेशेऽतिदेशोऽथ तत् सापेक्षो निरूप्यते॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः। तथा हि। यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशः। अतिदेशस्तु पूर्वाचार्यै र्दर्शितः। अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृतस्नाया धर्मसन्ततेः अन्यत्र कार्य्यतः प्राप्तिरतिदेशो

ऽभिधीयत इति। प्राकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु। धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृत इति च। तत्रोपदेशः षड्भिरध्यायैर्विचारितः। ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशविचारत्वात् पूर्वभावित्वम्। सप्तमाध्यायस्यातिदेशविचारत्वात्तदुत्तरभावित्वम्॥ सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे ॥ ॥

॥ प्रथमाधिकरणमारचयति ॥

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम्॥
यज्यन्वयेन सार्वार्थ्यान्नातिदेशो विचार्य्यताम्॥१॥
अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदसमन्वयात्॥
प्रकृतार्थं ततः कार्य्यमतिदेशविचारणम्॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः। ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः। तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते। कुतः। यज्यन्वयात्। यागः करणम्। प्रयाजादय इतिकर्त्तव्यता इत्येतावदविवादम्। तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युः। तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसम्मतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत। किञ्च। अवघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः। तद्वदङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः। यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्य्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते। तथा सति सौर्य्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्ते रतिदेशविचारो न कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वं हि मुख्यम्॥ फलवत्त्वात्। यजिर्न मुख्यः। फलरहितत्वात्। फलवति मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम्। अतः करणेतिकर्त्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथमसमन्वयः। पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः। तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपि-

तत्त्वादपूर्वविशेषेण तत् करणभूतयजिविशेषेण चान्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन् प्रकरण आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते। सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति। सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् सौर्य्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्त्तव्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति ॥

इषौ समानमितरच्छ्येनेनेत्यनुवादकम् ॥
श्येनवैशेषिकाणां वातिदेशान्नानुवादकम्॥३॥
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात् समाः॥
श्येनेषोरितरत्वोक्तिरिषु वैशेषिकं प्रति ॥४॥
इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छ्येनगं स्फुरेत् ॥
वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते॥५॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ। । तयोरुभयोर्ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः। ते चोभयत्र समानाः। तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते॥ समानमितरच्छ्येनेनेति। नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना॥ तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत्। न। पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य प्रतियोगित्वात्। इषौ यो वैशेषिको धर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरच्चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः। तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते। तद्यथा। देवदत्त एवाधीते। नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्माणवकः प्रतीयते। न तु गवाश्वघटपटादिः। एवमत्रापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात् तत्सजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति। तच्च प्रकृताभावान्न चोदकेन प्राप्तम्। तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते॥ तृतीयाधिकरणमारचयति ॥ ॥

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रगः॥
भवेदङ्ग·विधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयाद्भवेत्॥६॥
अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ नैवमङ्ग·विधेरपि॥
समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम्॥७॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयनामकानि च
त्वारि पर्वाणि। तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि। आग्नेयमष्टाकपालं नि
र्वपति। सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशकपालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम्
। मारुतं सप्तकपालम्। वैश्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावापृथिव्यमेककपालमिति।
तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आम्नातः। वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवींषीति।
अङ्ग·विधयोऽपि तत्राम्नाताः। त्रेधा सन्नद्धं बर्हिर्भवन्ति। त्रेधा सन्नद्ध इध्मः॥
नव प्रयाजा इज्यन्ते। नवानुयाजा इति। एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्ता
न्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वति
दिशति। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणीति। तत्रार्थवा
दमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः। तस्य हविर्विधिभिः सह स्तुत्यस्तावकरूपेणान्वयस
म्भवादङ्ग·विधीनां च तदसम्भवादिति चेत्। नैवम्। उपकार्योपकारकभावेन
हविषामङ्गानां चान्वयात्। तस्मादर्थवादसहितानामङ्ग·विधीनामतिदेशः॥
॥ चतुर्थाधिकरणमारचयति॥ श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेश
नम्॥ तत पूर्ववत्तत्रैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मणा इत्यपि॥८॥ एककपाल
ब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम्। ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघा
सेष्वेवाम्नातम्। एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालैन्द्राग्नयोर्ब्राह्म
णातिदेश आम्नायते। एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्
ब्राह्मण इतरश्चेति। तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादसहिताङ्ग·विधिकाण्डस्य
सर्वस्यातिदेशः। पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणीयं॥
वीजकथनम्॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति॥ किं वैश्वदेविकादेककपा
लादतिदेशनम्॥ साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुताग्रिमः॥९॥

प्रकृतादर्थबाहुल्यादन्तिमः सन्निधानतः॥
ऐन्द्राग्नसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः॥१०॥

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः॥ वरुणप्रघासेषु ॥ ॥

काय एककपालः। तयोः पृथग्ब्राह्मणमाम्नानम् साकमेधेषु वै
श्वकर्मण एककपालः। तस्मिन् वैश्वदेविकैककपालब्राह्मण
मतिदेष्टव्यम्। कुतः। प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मबा
हुल्यात्। वारुणप्रघासिकस्य तद्विकृतित्वादल्पा एव धर्मवि
शेषा उपदिष्टाः। शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा स्रुचो भवन्तीत्यादयः
। तत्र बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति ब्रूमः। वारुणप्रघासिकब्राह्म
णस्य प्रत्यासन्नत्वात् तस्यैवातिदेशो युक्तः। ऐन्द्राग्नब्राह्मणं तत्र
त्यमेवातिदिश्यते॥ वैश्वदेवे तदभावात्। तत्साहचर्य्यादिदमपि त
त्रत्यमेव। ननु प्रकृतिभूताद् वैश्वदेविकैककपालादेव वारुण
प्रघासिक इव साकमेधीयेऽपि चोदकेन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्म
णातिदेशवाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत्। न। हिरण्मयत्वाद्यधिक
धर्मातिदेशायापेक्षितत्वात्। तस्माद्वारुणप्रघासिकैककपा
लब्राह्मणस्यैवात्रातिदेशो युक्तः॥

इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे
सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

अनिर्देश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्। गायती
त्यृग्गानयुक्ताः शब्दार्थो गानमेव वा॥१॥ इति चिन्ता
गानयुक्तात्वभिन्नेत्यृक्प्रसिद्धितः। लाघवादतिदेश
स्यायोग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत्॥२॥

इदमाम्नायते। कवतीषु रथन्तरं गायतीति। कयानश्चित्र आ
भुवदित्याद्यास्तिस्रः ऋचः कवत्यः। तासु वामदेव्यं साम ध्यप
नतः प्राप्तम्। तद्बाधितुं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते। तत्राति
देशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्दार्थश्चिन्त्यते। गानविशेष
युक्ताभित्वा शूर नोनुम इतीयमृग्रथन्तरमित्युच्यते। कुतः।
अध्येतृप्रसिद्धितः। रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ता अध्ये
तारः स्वरस्तोभविशेषयुक्तामभित्वेत्यृचं पठन्ति। न तु स्वर

स्तोभमात्रम्।तस्माद्गानविशिष्टाया ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्व मिति प्राप्तेब्रूमः। स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगक्षर व्यतिरिक्तं यद्गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः।कुतः। लाघवा त्।किञ्च।कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम्। नत्वृच स्तद् योग्यतास्ति।कयानोऽभित्वेत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधाराधेयभावे न पठितुमशक्यत्वात्।तस्माद्गानविशेषएव रथन्तरशब्दा र्थः॥ इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्या ध्यायस्यद्वितीयःपादःसमाप्तः॥

तृतीयपादस्यप्रथमाधिकरणमारचयति॥

मासंजुहोत्यग्निहोत्रमितिनामाग्निहोत्रतः।नित्या
न्मासाग्निहोत्रेस्मिन्धर्माणामतिदेशकम्॥१॥
उतातिदेशकंनैवद्वयोर्नाम्नः समत्वतः।अग्नये
होत्रमित्यस्यनित्येसम्पादितत्वतः॥२॥ तत्रमु
ख्यं ततोऽन्यत्रगौणत्वस्यप्रसिद्धये।नित्याग्निहोत्र
गान्धर्मास्तन्नामातिदिशेदिह॥३॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रंजुहोतीति।तत्रा ग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादस्मिन् मासाग्निहोत्रे ध र्मानतिदेष्टुंनार्हति।कुतः। तस्यनाम्नः उभयोरग्निहोत्रयोर्मु ख्यत्वा समानत्वादिति प्राप्तेब्रूमः॥अग्नयेहोत्रं यस्मिन् कर्म णि तदग्निहोत्रमित्यवयवार्थो नित्याग्निहोत्रे सम्पाद्यतन्नामधे यत्वं प्रथमाध्यायेनिर्णीतम्।अतस्तत्रैवायंशब्दोमुख्यः। न चोभयत्रमुख्यत्वंसम्भवति।अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। मु ख्यत्वासम्भवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वृत्तिंतु नित्याग्निहोत्र गुणानतिदिशति॥ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति

गवामयनआदित्यानां प्रायणीयेतिनामयतः तद्वद

शाह्निकादह्नोधर्मानतिदिशेन्नवा ॥४॥ पूर्वन्यायेनाति
दिशेन्नैवंप्रथमताद्वयोः। अह्नोस्तुल्येतिमुख्यत्वंसमं
नातिदिशेदतः ॥५॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः प्रायणीयमितिनाम। तथागवामय
नेऽपि। तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेश इतिचेत्। मैवम्। प्रा
यणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रायम्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभ
यत्रमुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात्। प्रारभ्यायति ग
च्छति प्रवर्त्ततेकर्मानेनेति प्रायणीयम्। अतोनैतन्नाम
धर्मानतिदिशति ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादोरथन्तरम्। वृह
नावासमुच्चयंयद्वाषाडह्निकानिषट् ॥६॥ अति
देश्यानितत्राद्योमाहेन्द्रादिचतुष्टये। पृष्ठशब्दा
च्चोदकेनसर्वेषामिहसम्भवात् ॥७॥ समुच्चयोवा
विधयेसर्वत्वंवह्वपेक्षया। नतुद्वयोरतःषण्णांपृ
ष्ठानामतिदेशनम् ॥८॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठोभवतीतिश्रूयते। तत्रसर्वपृष्ठशब्दोऽनु
वादः। कुतः। प्राप्तत्वात्। तथाहि। ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनप
वमानानन्तरभाविनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति
। अभित्वाशूरनोनुमः। कयानश्चित्रआभुवत्। तंवोदस्ममृ
तीषहम्। तरोभिर्वोविदद्वसुमित्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तो
त्राणि सप्तदशस्तोमत्वामापाद्यगीयन्ते। एकस्मिन्सूक्ते वि
द्यमानानांतिसृणामृचां ब्राह्मणोक्त विधानेन सप्तदशधा
भ्यासः सप्तदशस्तोमः। तादृशेषुस्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते।
सप्तदशानि पृष्ठानीति। तानिपृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्रा
प्तानि सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्तइत्येकः पक्षः। रथन्तरपृष्ठं
वृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन।
विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देनसमुच्चयोविधीयते। तथा सप्त

वारहत्वं वैयर्थ्येन भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः। सर्वत्वं बहु
षु मुख्यम्। न तु द्वयोः। तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्सं
ख्यकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते। षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं
विहितम्। तानि च पृष्ठानि षड्रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशा
क्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि। यद्यपि विश्वजितः सकाश
त्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव। न तु षडहविकृतत्वम्। त
थापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूद्यते। नीरे
सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः॥९॥ यो द
र्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः। श्रुतसेको
नूद्यतामेषमेवं कर्मणि सौमिके॥१०॥ मुख्योऽव
भृथशब्दोऽयं न तत्सादृश्यविवक्षया। धर्मा न ति
दिश्यन्त्कर्मविधानेऽधर्मसंयुतम्॥११॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते। वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं
यन्तीति। निष्कास आमिक्षापात्रलेपः। प्राच्यां दिशि देवा ऋ
त्विजो मार्जयन्तामित्यादिमन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वास्व
प्सूत्सिच्यन्ते। सोऽयं श्रुतसेको निष्कासविधानार्थमवभृथश
ब्देन वारुण्यामिक्षायागे चोदकप्राप्तोऽनूद्यते। अस्ति हि श्रु
तसेकस्यावभृथत्वम्। एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति श्रु
तत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः। त
स्य शब्दस्योद्भिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन ना
मधेयत्वात्। तत्रैव वैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च। श्रुतसेके त्वपूर्व
सम्बन्धादुपचर्यते। न हि सौमिके कर्मणीव श्रुतसेकेऽवभृ
थभावनामशास्त्रपद्धतौ पश्यामः। येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत। त
स्मात् सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकर
णे प्रयुञ्जान आम्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मा

नातिदिशन्कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्य्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथशब्दोऽस्त्विति । शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य धर्मकलापस्यात्राभावात् । तस्मात् सौमिकधर्मोपेतकर्मान्तरविधिः ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

तत्रद्रव्यपुरोडाशस्तु षनिष्कासकाद्युत । प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥ तुषनिष्कासयोरत्र साक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः । अतिदेशप्राप्तस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद्दुर्बलः तस्मात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥ श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः । न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्ययम् ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवत्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः । विष्णुर्देवतास्येति विग्रहे विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते । न तु धर्मान् । तस्मान्नातिदिशति ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

निर्मन्थ्येनेष्टकापाके वर्हिषावट संस्तृतौ । अतिदेशेन वाध्योऽस्तु धर्मोऽर्थं तन्न पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीषोमीयपशौ धर्मं वा न्निर्मन्थ्योऽग्निराम्नातः । स च निर्मन्थ्यशब्दोऽग्निचयनः इष्टकापाके प्रयुक्तः । निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति । तथा दर्शपूर्णमासयोः सधर्मकं वर्हि

राम्नातम्। सचवर्हिःशब्दः पशौप्रयुक्तः। वर्हिषायूपावटम
वस्तृणातीति। तत्रोभयत्र धर्मसिद्ध्यर्थमतिदेशइतिचेत्।
न। पूर्वोक्तवैष्णवशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसम्भवे धर्मल
क्षकत्वायोगात्। अग्निमन्थनस्य वर्हिर्लवनस्यच लोकसि
द्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयंनिष्पा-
द्यते। तस्मान्नास्त्यतिदेशः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

सौमिकंप्राकृतंवास्याद्द्वयोःप्रणयनंश्रुतम्।
आद्योऽप्राप्तत्वतोमैवमनामत्वेनवादगीः।१७॥

वाजमोस्येषुश्रूयते। द्वयोःप्रणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यांयन्तीति
।तत्रसौमिकंयत् सधर्मकमग्निप्रणयनं तदेवग्रहीतव्यम्
।कुतः। सोमस्यप्रकृतित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्रचो
दकप्राप्तस्यविध्यर्हत्वात्। दर्शपूर्णमासगतं त्वग्निप्रणय
नं चोदकप्राप्तत्वादविधेयम्। तस्मात् सौमिकस्यधर्म्मा-
अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इतिप्राप्तेब्रूमः। नायंप्र
णयनशब्दः सौमिकस्यप्रणयनकर्मणोनामधेयम्। कि
न्तु निर्मन्थ्यवर्हिरादिशब्दवल्लौकिकएव। ततोनधर्मा-
तिदेशः। यदिप्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्य-
म्। तर्ह्यर्थवादसम्बन्धाय तद्वाक्यमस्तु॥

नवमाधिकरणमारचयति ॥

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वापर्वणोस्तत्रसञ्जकात्।
आद्यन्तयोरुक्तगत्यामध्ययोःपर्वणोर्भवेत्।१८॥

तस्माद्द्वाभ्यांयन्तीत्यनेनार्थवादेनसम्बन्धायपुनर्विधा-
नाय प्राकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयतइत्युक्तम्।
तद्वैश्वदेवशुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवितुमर्हति
।कुतः। प्रसञ्जकात्। तथाहि। नवैश्वदेव उत्तरवेदिमुपव
पन्ति नशुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्व-
णोरुत्तरवेदिं प्रसञ्जयति। अप्रसक्तस्यप्रतिषेधायोगा

त्।उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था।तस्मादुत्तरवेदिमसत्किद्वारेणाद्यन्तयोरिदमग्निप्रणयनमितिप्राप्तेब्रूमः।ऊरूवासनौयज्ञस्ययद्वरुणप्रघासाःसाकमेधाश्चेति गमनसाधनत्वमूरुत्वंमध्यमयोःपर्वणोरुपन्यस्तम्।तत्सन्निधौद्वयोःप्रणयन्तीति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादार्थं पुनर्विधायद्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवादेनोरुत्वकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वभ्यांगमनमुपन्यस्यते।तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम्।नचात्रोत्तरवेद्यभावात् प्रणयनाभावइतिशङ्कनीयम्।उपात्रवपन्तीत्यनेनानारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात्।साचोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्मध्यमयोर्व्यवतिष्ठते।तस्यांचोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधीयते।एतदर्थमेवहि सार्थवादं पुनर्विधानम्॥

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्त्तिककारेण योऽभिहितोनिर्णयस्तंदर्शयति॥

अनामत्वात्त्ववैयर्थ्यात् सौमिकंप्राकृतंनच।अ
पूर्वंतत्प्रणयंनशास्त्रान्तरसमोक्तितः॥१९॥

आहवनीयाद्वाक्यं प्रणयनंइतिशास्त्रान्तरे मध्यमयोर्दूतनं प्रणयनं विहितम्।तेन समानवचनत्वादत्राप्यपूर्वं प्रणयनं विधीयते॥

दशमाधिकरणमारचयति

नविकारा विकारा वा स्वरसामादयोनहि। वै
ष्णवन्यायतोमैवमनन्यगतिलिङ्गितः॥२०॥

गवामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्त्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्विद्यते।तच्च दिवाकीर्त्यम्।तस्मात् प्राचीनास्त्रयःस्वरसामनामका अहर्विशेषाः।तथोपरिष्टादपित्रयः स्वरसामानः।तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते।अभितोदिवाकीर्त्यंत्रयःस्वरसामानइति। तेषुच ग्रहसान्तत्यसम्दर्शस्तोमादयो धर्म्मा विहिताः।अन्यत्रत्वेवं श्रूयते।

पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसमानाविति । तावेतावहर्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसाम्नां नविकारौ । कुतः । वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वात्र धर्मानतिदिशति । तथा साम विशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्द इति मा स्म ब्रूमः । अनन्यगतिकलिङ्गवशात् स्वरसामानौ विकारौ भवतः । तथा हि पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानावित्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तस्तत्र षडहः स्वक्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयषष्ठदिवसगतयोः सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोरर्थव्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरह्नोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवत्कृत्य त्रिवृच्चमेष्वहः सु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति । यत् तृतीयं सप्तदशमहस्तत्त्रयस्त्रिंशस्थानमभिपर्य्यूहन्तीति व्यत्यासविधिः । त्रयाणां सप्तदशानामनन्तरतायाइत्यर्थवादः । तत्र यद्यन्त्ययोरह्नोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत् । तदा नैरन्तर्य्यमुपपद्येत् । न त्वन्यथा । तस्मान्न वैष्णवन्यायेन गुणविधिः । किन्तु धर्माणामतिदेशकः ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ॥

वासोऽतसीवानतक्षणातिदेशकरेन वा । आद्यः
क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः । २१ ॥

वासो ददातीत्यतो ददातीतिश्रूयते । तत्र यथा यूपशब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा वासः शब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तुवानक्रिया । अतसः शब्दस्य च वर्द्धकिकर्तृका दारुतक्षणक्रिया । तस्माद्वासोऽतः शब्दयोः क्रियानिदेशकत्वाद्वानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेत् । न । गवाश्वादिवज्जातिवाचित्वात् पाचकादिशब्दानां क्रियास्तूपलभ्य प्रयुज्यमानत्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासः शकटादिषु क्रियामनुपल-

थ्यापि जातिमुपलभ्य शब्दं प्रयुङ्क्ते· तस्माद्वासोऽनःशब्दो न क्रियामतिदिशतः ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

वैदिको लौकिको वाग्निर्निधेयः संस्कृतेर्वशात्।
आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥ २२ ॥

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते। अग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति ॥ तत्रोपनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात्। कुतः। आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षितया समस्तवैदिककर्मशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। आहवनीये जुहोति। गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यादिभिर्होमादिभिः संस्काराकाङ्क्षा निवर्तिता। ततो नाहवनीयादिशब्दवदग्निशब्दः संस्कारनिमित्तः। किन्तु वासः शब्दवज्जातिवाची। तथा सति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमतिदिशति। लौकिककार्येष्वप्यग्निर्लौकिकः शेषभावं भजते। तस्य सर्वकार्यतात्पर्यत्वात्। ततोऽग्निशब्दो जातिमात्रमुपस्थापयंल्लौकिकवह्निमात्रेण चरितार्थो विनाहवनीयादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकस्योपस्थापको भवति ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

संस्कारः स्यादुपशयेन वा यूपोक्तितोऽग्रिमः। न
स्यात् प्रयोजनाभावात् तूष्णीं छेदेन यूपता ॥ २३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते। उपशयी यूपो भवतीति। एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी। तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः। तथा च श्रूयते। यद्दक्षिण उपशय इति। तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति। संस्कारनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत्। न। संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात्। पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते। तच्च नियोजनमितरेषु दशसु यूपेष्वस्ति। न त्वेकादश उपशये। तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम्। सर्वे वा अन्ये यूपाः प

श्रुमन्तोऽथोपशयोवापशुरिति। परिव्याणादिसंस्काराभावे-
ऽप्यमन्त्रकाश्छेदनादयः केचिद्धर्म्मास्तत्र वाचनिकाविद्य-
न्ते। तावतात्वेन साहश्येन गौणी तत्र यूपोक्तिः। तस्मात्त्वयू
पशब्दो धर्म्मानतिदिशति॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्म्माः स्युस्तिन वाग्रिमः। अ
ग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात्॥२४॥

अग्निचयने श्रूयते। पृष्ठैरुपतिष्ठत इति। तत्र पृष्ठशब्दो-
ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रस्य नामधेयमि
ति प्रथमाध्यायेनिर्णीतम् सोऽयमग्निचयनगतोपस्था।
नकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रध
र्म्मानुपस्थानेऽतिदिशतीतिचेत्। मैवम्। अत्र पृष्ठशब्दस्य
मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात्। मासमग्निहोत्रं जुहोती
त्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिनासमानाधिकृतः कर्मपरः। अ
त्र तूपान्मन्त्रकरण इत्येतत् पाणिनीयं सूत्रमुपशब्दयु-
क्तात्तिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं विदधत्तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्द
स्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति। यद्यपि स्तोत्रकर्मवा
ची पृष्ठशब्दस्तथापि तत्साधनभूतान् रथन्तरादिसामोपेता
नभित्वाशूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्षयति। नच लक्षणाश्रयण
मेव दोष इति वाच्यम्। त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात्। किन्त्व
। त्वत्पक्षे यथाग्निहोत्रवाचिनाग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मा-
नुपलक्ष्य तैश्च धर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं
लक्ष्यते। तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्धर्मोपलक्षणद्वा
रेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकृष्यते।
तस्मात् पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मानतिदिशति।

इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे
सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सौर्य्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् न स्युः

स्युः करणयागोऽपेक्षतेऽत्युपकारिणः॥ १॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते। कुतः। प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिंगादीनामभावादिति चेत्। मैवम्। विमतो याग उपकरणापेक्षः। करणत्वात्। लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात्॥ ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाथ वैदिकः।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्योधीसन्निकर्षतः॥ २॥

तत्र सौर्य्ये चरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषोऽङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः। कुतः। अनिबद्धत्वात्। वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन्नततो वियोजयितुं शक्यत इति चेत्। न। वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसन्निकर्षात्। यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धः तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्यताम्। किञ्च प्रयाजे प्रयाजे कृष्णालं जुहोतीति सौर्य्ययागविशेषे कृष्णालहोमविधानाय सिद्धवत् प्रयाजोऽनूद्यते। तच्च वैदिकेतिकर्तव्यतायां लिङ्गम्। तस्माद्वैदिको ग्राह्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी। ऐका

हिकी वानुमानादाद्योऽन्त्यो नामबाधनात्॥ ३॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः। तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यतायुक्ता। कुतः। अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात्। गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति। अतस्तत्संबन्धिनि लिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः। सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रयएकाहाः। तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभिः प्राप्ताः। नामचानुमानिकाच्चोद

कात् प्रबलम्। प्रत्यक्षश्रुतत्वात्। अनश्चोदकस्य बाधित त्वादेतेष्वेकादिकीति कर्त्तव्यताग्राह्या॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्त। मस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तश्च सप्तमोध्यायः

अष्टमोऽध्यायः॥

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः।
विशेषेणातिदेशोयः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः स प्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणे नानुमानिकवाक्यकृतोऽ तिदेशोऽस्तीति सप्तमोक्तं निरूपितम्। अष्टमे तु तद्विशेषानि- रूप्यन्ते॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति॥
कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथवा।
अविशेषादादिमोऽन्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः॥१॥

विहितेतिकर्त्तव्यतारहिते सौर्य्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित् कर्मणोधर्मा अतिदिश्यन्ते। कुतः। नियामकस्य वि शेषस्याभावात्। अतोविशेषचिन्ता नकार्य्येति चेत्। मैवम्। शास्त्रार्थस्य व्यवस्थायानियामकत्वात्। तस्मान्नियतादेक स्मात् कर्मणोधर्मातिदेशः तेन विशेषचिन्ता कर्त्तव्या॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥
तद्धितेनादिलिङ्गैः किंनविशेषनियामकम्।
भवेद्धानद्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशनः॥२॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितेन या देवतानिर्देशः सकदेवतायोगित्वमोषधद्रव्यकत्वंनिर्वा प इत्येतान्याग्नेय यागसम्बन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेय-

लिङ्गानि। सोर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते। न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति। कुतः। तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्यतेऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः। लिङ्गस्यातिदेशोपकारसहितमेव सौर्य्ययागं तच्छब्दो विदधाति। तथा सति मनागपि लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत् सौर्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते॥

तृतीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

विघ्नन्तस्त्वैष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात् प्रवृत्तितः।
उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विघ्नन्तो नैष्टिकोऽत्र हि॥३॥

ऐष्टिको विघ्नन्तः प्रयाजादिः। स च सोमाङ्गभूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात् सोमेऽप्यनिवार्य इति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिषवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात्। तस्मान्नैष्टिको विघ्नन्तः॥ Centre for the Arts ॥ द्वितीयावर्णकमारचयति॥

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि।
अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्॥४॥
लोकवत् सन्निपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः।
इयत्तायाश्च निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु॥५॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत्। मैवम्। लोकसदृशत्वात्। यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणम्। तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादयः। आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा भावनायां यागः करणम्। अवघातादयः सन्निपातिनः। प्रयाजादय आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तमलौकिकत्वम्। इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथाश्रौते श्रुत्या निश्चीयताम्। तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति

ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह।
सम्भवादैष्टिकोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ६॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्तर इच्छयाग्राह्यः। कुतः। उभयत्र विध्यन्तसम्भवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत्। न। कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति ॥

नपशावैष्टिकः स्याद्धानकपालाद्यभावतः।
स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः।७॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्तो नास्ति। कुतः। पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेत्। मैवम्। आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते। तथाग्नीषोमीयपशुमित्यत्रापि। ननु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम्। तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम्। एकादश प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम्। स्रुच्यमभिघार्य्य जुह्वा पशुमानक्तीत्यभिघाराञ्जने लिङ्गान्तरे। आलम्भो लिङ्गान्तरम्। इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात्। तस्मादस्ति पशावैष्टिकः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः।
आद्योऽन्त्यो लिङ्गतो ह्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत्।८॥

सवनीयानुबन्ध्यनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससम्बन्धी विध्यन्तः। कुतः। दर्शस्य प्रकृतित्वात्। दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तः। दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावित्वात्। तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति। अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्ह इति प्राप्ते ब्रूमः। आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम्। तच्च सवनीयादिष्वस्ति। तथा प्रातःसवनादिषु वपादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृष्टिंप्रति विकृतेरन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते ।तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपश्वतिदिशेत्॥ ॥सप्तमाधिकरणमारचयति॥

स्यादैकादशिने दैक्षात् सौत्याद्वाद्यो ऽस्तुपूर्ववत् ।
रशनाद्वयसौत्यत्व विशेषाल्लिङ्गतो ऽन्तिमः।९॥

एकादशिनाः पशव एवमाम्नायन्ते। आग्नेयः कृष्णग्रीवः। सारस्वती मेषी। बभ्रुः सौम्यः। पौष्णः श्यामः। शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः। शिल्पो वैश्वदेवः। ऐन्द्रोऽरुणः। मारुतः कल्माषः। ऐन्द्राग्नः संहितः। अधोरामः सावित्रः। वारुणः कृष्णः। एकः शितिपृष्ठस्तु स्पृङ्गरहित इति। यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एते पठितास्तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते। तत्रैवाग्नेयेनवापयति। मिथुनं सारस्वत्या करोति। रेतः सौम्येन दधाति। प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना। तेष्वेकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तस्यातिदेशः स्यात्। कुतः। अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत्। मैवम्। सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात्। सुत्याकालेभवः सौत्यः सवनीयः पशुः। तत्र चोदकप्राप्ता रशनैका। वाचनिकी द्वितीया। एतच्च तृतीये निर्णीतम्। तदेतद्रशनाद्वयमग्नीषोमीयपशावसम्भवात् सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम्। सुत्याकालीनत्वं द्वितीयम्। ते चद्वे लिङ्गे एकादशिनेषु दृश्येते। तत्रेदमाम्नायते। द्वेद्वे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतीति। सुत्याकालत्वं च तेष्वस्ति। ततः सौत्याद्धर्मातिदेशः॥

अष्टमाधिकरणमारचयति॥

ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा।
आद्योविशेषराहित्यान्त्यगणत्वविशेषतः॥१०॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणाः श्रूयन्ते। वसन्ते ललामांस्त्रीन् ऋषभानालभेतेति तत्र रशनाद्वयादिवद्विशेषलिङ्गाभावा

हेशादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशइति चेत्। न। गणत्वेनविशे षलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात्। ऐकादशिनानां पशुगण प्रकृतित्वंलिङ्गादवगम्यते। तथाहि सौत्रामण्यां पशुगणप्र कृत्यैवमाम्नायते। यस्त्रिषु यूपेष्वालभेत वहिर्धास्मा इन्द्रि यंवीर्य्यंदध्यात्भ्रातृव्यमस्मै जनयेदेकयूप आलभतइति। यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिःस्यात्। तदाचोदकादेकस्यैवयू पस्यप्राप्तत्वेनयूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधान म्। पुनरेकयूपविधानंच व्यर्थंस्यात्। ऐकादशिनानां प्रकृति त्वेतुप्रतिपशु पृथग् यूपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावादुपपद्यते। तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनेभ्योऽतिदेशः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

इष्टेः सोमस्यवाधर्मोविश्वजित्प्रमुखेष्विह। अवि
शेषादैच्छिकाःस्युःसोमस्याव्यक्तिसाम्यतः॥११॥

विश्वजितायजेत। अभिजितायजेत। द्वादशेन यजेतेत्या दिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्यधर्माइच्छ याग्रहीतव्याइतिचेत्। मैवम्। अव्यक्तत्वलिङ्गेनसोमसा म्यात्। उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः। तस्मात्सो मस्यधर्मानतिदिशेत्॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

अहर्गणेषु सोमस्यद्वादशाहस्यवाग्रिमः।
पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमोभवेत्॥१२॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्य्यन्तेषुगवामयनेच पूर्ववदव्य क्तत्वलिङ्गेन सोमस्यधर्माइतिचेत्। न। विशेषलिङ्गसद्भा वात्। द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिघटिकात्मकदिन परः द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दस्तादृशः। एतदेकंवि विशेषलिङ्गम्। अहःसंघो द्वितीयम्। द्वादशदीक्षास्तृतीय म्। तच्च गवामयनेविद्यते। तत्रह्यभीष्यत एव दीक्षाभिरि त्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि। द्वाभ्यां लोमावद्यति। द्वाभ्यांत्वचम्। द्वाभ्यामसृक्। द्वाभ्यांमांसम्। द्वाभ्यामस्थि। द्वा

र्थामज्ञानमिति। तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः।
एकादशाधिकरणमारचयति ॥
द्वादशाहस्य गव्यस्य वादित्याद्युक्तिनायने। पुरे
वाद्यो गव्यधर्मा वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥ १३ ॥
आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादिष्वहर्गणत्वादि
लिङ्गेन द्वादशाहस्य धर्मा इति चेत्। न। गव्यलिङ्गस्य विशेष
स्य सत्वात्। गवां सम्बन्धि गव्यं गवामयनमिति यावत्। तस्य
धर्मा एतेषु ग्राह्याः। कुतः। संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात्।
षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवससाध्यत्वनियमसद्भावाच्च। त्रय-
उपगायन्तीत्येतस्य गवामयनगतमाहात्म्यनिकधर्मस्य द
र्शनाच्च। तस्माद्गव्यस्य धर्माः ॥
द्वादशाधिकरणमारचयति ॥
साद्यस्के सौमिकः पूर्वे धर्मो वाव्यक्तिभावतः।
सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतोऽन्तिमः ॥ १४ ॥
साद्यस्का इत्येकनामका एकसंघवर्तिनो बहवो यागाः
श्रुताः तथा साहस्त्रा इति। तस्मिन् साद्यस्कसंघे प्रथमः सा
द्यस्को धर्मसंयुक्तः समाम्नातः। एवं साहस्रेष्वपि। तत्र ध
र्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्के साहस्रे वाव्यक्तत्वसाम्यात्
सौमिको धर्म इति चेत्। मैवम्। एकनामत्वैकसंघवर्ति-
त्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाद्यस्कप्रथमसाहस्रध
र्मस्यैवोचितत्वाद् द्वितीयादिकसाद्यस्कादिष्वतिदेशः ॥
त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥
फलं च नियमः कर्त्ता संघः सौर्येन वाग्रिमः।
प्रयाजवन्नविध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ॥ १५ ॥
इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति। फलं स्वर्गः। नियमो याव-
ज्जीविकत्वम्। कर्त्ता स्वर्गकामः। संघ आग्नेयादीनां षण्णां
साहित्यम्। त एते चत्वारः सौर्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या
इति चेत्। न। वैषम्यात्। प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा

इति दिश्यन्ते। विध्यादिस्त्वनाकाङ्क्षिणः। सौर्य्यं चरुं निर्वपे-
दिति मुख्यविधेः प्रत्ययस्याश्रवणात्। अन्यथा विध्यन्तोऽपि
कस्याकाङ्क्षा वर्ण्येत। तस्मात् प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षित-
स्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्सम्बन्धी फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षित-
त्वान्नातिदिश्यन्ते॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

गोदोहनाद्यतिदेशो वा भवेत् प्रणयनाश्रयात्।
अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते॥ १६॥

चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येति दर्शपू-
र्णमासयोः श्रुतम्। गोदोहनं सौर्य्येऽप्यतिदेष्टव्यम्। कुतः
। तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेत्। मैवम्। क्रत्व-
ङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम्। नत्वङ्गं पुरुषा-
र्थं गोदोहनम्। अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः॥

पंचदशाधिकरणमारचयति॥

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः।
प्रकृतावेव नो तत्र तस्य शाब्दत्ववर्जनात्॥ १७॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वय-
साध्यमाम्नातम्। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहो-
त्रामावास्यामिति। पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता। अग्नि-
र्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता। तदेतदुभयं सौर्य्यादौ चोदक-
प्राप्तं तत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम्। कुतः। प्र-
कृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति
चेत्। न। प्रकृतौ तद्व्यवस्थाया आर्थिकत्वात्। शाब्दस्यैवाङ्ग-
त्वेनातिदेशार्हत्वात्। तस्मादुभयं विकृताविच्छया विक-
ल्पनम्॥ षोडशाधिकरणमारचयति॥

षट्सु कस्याप्युताग्नेयस्यैव सौर्य्येऽग्निमो यतः।
अविशेषो न दैवत्वादौषधद्रव्यकत्वतः॥ १८॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः
सौर्य्ये कर्तव्यः। अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चे-

त्।न।देवतैकस्य नियामकत्वात्।सौर्य्यशब्दगततद्धित प्रत्ययविग्रहस्य सूर्य्योविति द्विवचनेनापिकर्त्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनिश्चितमिति चेत्।न।विधिशेषार्थवादोक्ताव मुमेवादित्यमित्येकवचनेन तदुपदेशादाग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नये॰ध्रियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम्।अतआग्नेयस्यैवविध्यन्तः।नत्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः।यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेयेविशिष्यते।तस्मात् तस्यैव विध्यन्तः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

देवोवलीहविर्वैन्द्रे पुरोडाशोऽग्रिमोयतः।
देवोमुख्योऽन्तरङ्गं तद्धविः कर्मण्यतोवलि॥१९॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्र देवतासाम्येन सान्नाय्यधर्म्माः प्राप्नोति।हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः।तत्रदेवोवली।कुतः।मुख्यत्वात्।तच्च प्राथमिकेन पदेनोच्यमानत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वाच्चेति द्रष्टव्यम्।हविस्तु द्वितीयेन पदेनोच्यते।तत्राप्येकादशसु कपालेषु संस्कृत इत्यस्मिन्नर्थेविहितस्य प्रत्ययस्यार्थः।अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यंप्रवलमितिप्राप्ते ब्रूमः।त्यज्यमानतयात्यागरूपेकर्मणिहविः प्रत्यासन्नम्।देवतातु मनसैवोद्दिश्यमानत्वाद्यागक्रियायावहिरङ्गम्।यत्तु मुख्यत्वमुक्तं तच्छब्दोपाधिकम्।नतुस्वाभाविकम्।तस्मात् स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेनहविःसामान्यस्यप्रवलत्वात् पुरोडाशधर्मः कार्य्य इति।एवमाग्नेयं पय इत्यत्र सान्नाय्यधर्मोद्रष्टव्यः॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति

कृष्णलेषुघृतस्योतव्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत्।
घृतस्यमेधवेशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा॥२०॥

प्राजापत्यंघृतेचरुंनिर्वपेच्छतकृष्णलमित्यत्र कृष्णलेषूपांशुयाजद्रव्यघृतस्यधर्माःकर्त्तव्याः।कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्यच तेजस्वित्वसाम्यादितिचेत्।मैवम्।सवर्णसकल

व्रीह्योर्वैशद्यसाम्यात्। नहि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वा
दिरूपं वैशद्यमस्ति। चरुशब्दश्चौषधिद्रव्यविषयः कृष्णले
षु प्रयुज्यमान औषधधर्मान् प्रापयति। तस्माद्व्रीहिधर्माः
कर्त्तव्याः॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्रिमो यतः।
द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्वर्णोऽत्र सम्भवात्॥१९॥

चित्रायागे श्रूयते। दधिमधुघृतमापो धानास्तण्डुलास्त
त्संसृष्टं प्राजापत्यमिति। तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामा
न्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत्। न। घृतेऽप्यग्नि
सम्पर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पव
नादीनां सम्भवात् पयोधर्माणां दोहनादीनामसम्भवाच्चो
पांशुयाजगतस्याज्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टम
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः॥
आद्यो मैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशस्यते।१॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः। आश्विनं गृह्णातीत्यादिना॥
चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः। वाजिभ्यो वाजिनमिति। त
त्रोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्य्यः। कुतः। सोमो वै वाजिनं
सुरा सोम इति वाजिने सुरायां च सोमशब्दप्रयोगात्। सोम
शब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्धर्मातिदेशक इति चेत्। मैवम्। ऐ
ष्टिकहविःसाम्यात्। औषधविकृता सुरा। सान्नाय्यविकृतं वा
जिनम्। तस्मादैष्टिको विध्यन्तः। सोमशब्दस्त्वर्थवादगत
त्वान्नाग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः। यद्वि वाजिनस्य प्रति
पत्तिकर्मत्वान्नास्ति धर्मापेक्षा। नहि तस्मिन्नंशे कृत्वाचिन्तास्ति
॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः।
दैवैकमाद्यस्तस्मान्नोहविर्जन्मादिसाम्यतः।२॥

अग्नीषोमीयपशावग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मः कार्यः।कु
तः।देवतैक्यादिति चेत्।मैवम्।सान्नाय्यं पशोरुत्पन्नम्।प
शुरपि पशोरुत्पन्नः।श्रवणार्थमुख्यं सान्नाय्यपश्वोः समा।ह
विःसाम्यं च बलीयइत्युक्तम्।तस्मात् सान्नाय्यधर्माः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

दध्नोऽत्र पयसो वाऽथ घनत्वस्य समत्वतः।द्रव
त्वासन्निकालेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः पशौ॥३॥

सान्नाय्यधर्मवत्यस्मिन् पशौ घनत्वेन दध्नो धर्म इति चेत्।
मैवम्।द्रवति गच्छतीति द्रवत्वं पशावप्यस्ति।पयसि च त
द्विद्यते।प्रत्यासन्नं च पयः।साक्षात् पशुप्रभवत्वात्।द
धि तु पयसा व्यवहितम्।एकाहकालीनं च पशुपयसी।द्व्य
हकालीनं तु दधि तस्मात् पशौ पयसो धर्मः कार्यः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

द्वयोर्दध्नोऽथ पयस आमिक्षायां हि जन्मतः।द्वयो
र्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात् पयसो भवेत्॥४॥

तप्ते पयसि दध्यानयति।सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतायां
मामिक्षायां सान्नायगतयोर्दधिपयसोर्धर्मः कार्यः।कुतः।
आमिक्षाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः।घनत्वसाम्यस्या
धिक्याद्दधिधर्म इति द्वितीयः पक्षः।पयस्यामिक्षामुत्पादयि
तुं सहकारित्वेन दध्यानीयते।ततः पयस एव मुख्यकारण
त्वात्तद्धर्म एवान्वाय्यः॥ पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अहीनसत्रयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ।व्यव
स्थितौ वा विशेषाद्याद्योऽन्त्यः स्वस्वलिङ्गतः।५॥

प्रायणीयोऽतिरात्रः।पृष्ठ्यः षडहः।त्रयश्छन्दोमाः।अवि
वाक्यमहः।उदयनीयोऽतिरात्रः इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः
।स च याज्ञिकप्रसिद्ध्या द्विविधः।सत्रमहीनश्चेति।संज्ञा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व्यवस्थयाद्वयोर्धर्मा आम्नाताः। एको द्वौ बहवो वाहीनेन यजेरन्। अर्द्धोस्तिनाया जयेयुः। गृहपतिसप्तदशाः सत्त्रमासीरन्। स्वयम्नितो ब्राह्मणाः सत्त्रमुपेयुरित्यादयः। ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः। द्वादशाहश्चाहर्गणानां प्रकृतिरित्युक्तम्। अहर्गणाश्च द्विविधाः। द्विरात्रादय एकादशरात्रान्ता अहीनाः। त्रयोदशरात्रादीनि च सत्त्राणि। तत्राहीनसत्त्रयोर्द्वादशाहविध्यन्ताव्यवस्थया प्राप्नुयाताम्। कुतः। व्यवस्थापकविशेषाभावादिति चेत्। मैवम्। तत्र लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात्। आसीरन्नुपेयुरिति। चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वनियमकृत्विग्यजमानैक्यं च सत्त्रलिङ्गम्। यजतिचोदना यजमानबहुत्वविकल्पः। ऋत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम्। एतच्च दशमाध्याये सर्वं विचारयिष्यामः। अहीनसत्त्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा न हि। आवृत्तिसाम्यादाद्युःस्यादिज्यासिध्यां तयोर्भिदेति। एतच्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति। द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति। द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्निति च। द्विरात्रिषु यजति चोदनैवम्। द्विरात्रेण यजेत। त्रिरात्रेण-यजेतेत्यादि। त्रयोदशरात्रादिषु सत्त्रलिङ्गमेवम्। त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुरिति। चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसीरन्निति च। तस्माद्यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था॥

षष्ठाधिकरणमारचयति॥

किंपञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च।
अहीनत्वं सत्त्रता वातिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः॥ ६॥
उपायिलिङ्गितः सत्त्रे प्रवृत्तं विधिवाक्यगम्।
सत्त्रान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनैतत्प्रशस्यते॥ ७॥

पञ्चदशरात्र सर्वंविधः। त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति। कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे मासमग्निहोत्रम्। अवसाने दशरात्रः। महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति। तयोरुभयोरादावतिरात्रो नास्ति। अ

नैतु विद्यते। तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम्। सम्प्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात्। श्रुतिश्च भवति। यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति। तस्मात् सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च तयोरहीनत्वमिति चेत्। मैवम्। उपायिचोदनारूपस्य सत्रलिङ्गस्य दर्शनात्। सत्रेय यज्ञेयं काममिच्छन्ति तस्एतं पञ्चदशरात्रमुपेयुरिति। कुण्डपायिनामयनेऽपि। भूतिकामा उपेयुरिति। इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात् प्रबलम्। या तु पञ्चदशरात्रे सलिङ्गा श्रुतिरुदाहृता तया सत्रान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते। इतराणि केवलसत्राण्येव। पञ्चदशरात्रस्तु स्वरूपेण सत्ररूपोऽप्यन्यतोऽतिरात्रत्वलिङ्गेनाहीन इत्यपि व्यवहारमर्हतीति। तस्मात् सत्रे एते उभे। तयोः सत्रधर्मानेवातिदिशेत्॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥

आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः।
आग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययादृयोः॥१॥
प्रथमत्वतृतीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत्।
द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः॥२॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति। गणान्तरं चैवमाम्नायते। अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचयेऽष्टाकपालमिति। तत्राग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं युक्तम्। शुचिदेवकस्य तृतीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेत्। न। द्विदेवतात्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात्। तस्मादाग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः। शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

त्रिवृत्तस्त्वहः स्यादिमस्य द्वादशाहस्यवाग्रिमः।
शाब्दत्रिवृत्त्वतोऽन्त्यः स्यादहःसंख्यानुसारतः॥३॥

जनकसप्तदशरात्रे श्रूयते। चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टो-
ममुखानीति तत्र त्रिवृत्तस्तोमविशिष्टं यत् प्रथममहस्तस्य
विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्त्तव्यः। पूर्वन्यायेन शाब्दस्य
त्रिवृत्त्वसामान्यस्य विद्यमानत्वादिति चेत्। मैवम्। तदानी-
मेकस्यैवाह्नश्चतुरावृत्त्या चत्वार्य्यहानि न सिध्येयुः। किन्त्व
।अग्निष्टोममुखानीत्याद्यस्यैकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधीयते।
त्वत्पक्षे तूत्तरेषामपि त्रयाणामग्निष्टोमत्वान्मुखशब्दो नोप
पद्यते। ततो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राह्यः। द्वादशाहे पृष्ठ्येष
डहे त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येतेषां चतुर्णा
मह्नां परस्परविलक्षणानां संघत्वयोग्यानां विध्यन्तस्वीकृते
सति नोक्तदोषद्वयम्। ननु पञ्चदशादीनां त्रिवृत्त्वमयुक्तमिति
चेत्। न। वचनेन स्तोममात्रबाधात्। तद्व्यतिरिक्तस्तु वि-
ध्यन्तोऽतिदेष्टव्यः॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

चत्वारः षडहा द्वादशाहस्य षडहस्य वा।
चतुर्विंशतिसंघार्थमद्योऽन्त्यः षडहश्रुतेः॥४॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते। षडहा भवन्ति। चत्वारो भवन्तीति। त
त्राहःसंज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः षडहपदान्तर्ग
तेन षट्शब्देनाभिधीयते। सा च षट्संख्या पुनश्चतुःसंख्य
या विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानामह्नां संघं पर्य्यव
स्यति। अहःसंघस्य च प्रकृतिर्द्वादशाहः। अतस्तल्लिङ्गस्य सं
घत्वस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः प्रवर्त्तते। यदि सकृत् प्रवृत्त्या
चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्य्येत। नहि यावत्तत्पूर्त्ति सोऽभ्यस्यता-
मिति मा भ्रमः। षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः कर्म्मविशेषः षडह
शब्दवाच्यः। ते च कर्मविशेषाश्चत्वारः। तथा सति चतुर्विंशति
संघो नात्र शाब्दः। ततः शाब्दस्य षडहनामकस्य कर्मविशेष।

स्य विध्यन्तो न्याय्यः। यदि विलक्षणाः षडहाश्चत्वारो नस्युः।तर्ह्येकस्यैव चतुरभ्यस्यनाम्। त्वन्यं ह्येऽपि द्वादशाहोऽभ्यस्यते। तस्मात् षडहत्वलिङ्गात् तस्यैव विध्यन्तः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

शतोक्थ्ये ज्योतिष्टोमस्याद्वा द्वादशाहस्य नामतः।
आद्यः समाप्तिनामैतत्संघत्वादन्तिमोभवेत्।५॥

शतोक्थ्यं भवति। शतातिरात्रं भवति। पञ्चाग्निष्टोमः। पञ्चोक्थ्य इत्यादयः श्रूयन्ते। तेषु ज्योतिष्टोमविध्यन्तः कार्यः। कुतः। उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽग्निष्टोम इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वादिति चेत्। मैवम्। उक्थ्यादीनि स्तोत्राणि। तथा सति यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि संस्थानिमित्तक उक्थ्यादिशब्दो वर्त्तते। ततो-द्वादशाहगतेष्वहःसूक्थ्यादिनामसम्भवात् संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति। तत्राद्यन्तौ प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा मध्यवर्त्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रादिविकृतिष्विति दर्शयिष्यत इति दशमाध्याये वक्ष्यते। तथा सति दशरात्रो दशकृत्वोऽभ्यस्यमानः प्रत्यहमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्यमानः शतोक्थ्यनामतामापद्यते। एवमितरत्रापि-योज्यम्॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

शतोक्थ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथवा।
आद्योगणविकारत्वादन्योऽत्रस्तोत्रजन्मतः।६॥

पूर्वोदाहृते शतोक्थ्ये शतातिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपेक्षिता। तथाहि। ज्योतिष्टोमः सप्तसंस्थः। तत्राग्निष्टोमः प्रथमसंस्था। तत्र द्वादशस्तोत्राणि। प्रातःसवने बहिष्पवमानस्तोत्रमेकं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि। माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनः पवमानः एकं स्तोत्रं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि। तृतीयसवने आर्भवः पवमान एकस्तोत्रं यज्ञायज्ञीयसामसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम्। तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो यज्ञः संतिष्ठते। तद्विकृति

षु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणिभवन्ति। तैः साविकृतिः संतिष्ठते। ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः संतिष्ठते। एवं विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम्। तस्मात् समाप्तिनिमित्तान्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडशातिरात्रादिनामानि। एतदेवोपजीव्य पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामह्नामुक्थ्यादिनामसम्भवात् तदीयदशरात्रविध्यन्तःशतोक्थ्यादावतिदिष्टः। तस्य च दशरात्रस्याद्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ। तया सति दशकृत्वस्तदभ्यासे विंशतिरग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते। तेषामुक्थ्यत्वं सम्पादयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्थ्यनामकं स्तोत्रं वर्धनीयम्। अन्यथा शतोक्थ्यत्वं न स्यात्। किन्त्वशीत्युक्थ्यत्वमेव स्यात्। एवं शतातिरात्रेऽपि प्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकं स्तोत्रं वर्धनीयम्। तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्तदीयस्तोत्रातिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः। उक्थ्यादिस्तोत्राण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि। तस्मादेकाहाद्दाया द्वादशाहेतिदिश्यन्ते। तथा शतोक्थ्येऽप्येकाहादेवातिदिश्यन्ताम्। अन्यथा भिक्षुको भिक्षुकान्तराल्लिप्सत इति न्याय आपतेत। या त्वतिदेशपरम्परा तत्र तत्रोदाहृता न तत्र सर्वत्र प्रबलं लिङ्गमुपन्यस्तम्। इह तु गणत्वमहर्गतम्। न तु स्तोत्रगतम्। तस्माद् द्वादशाहीयस्तोत्रमनान् विशेषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि स्तोत्राणि ज्योतिष्टोमादतिदेष्टव्यानि॥ षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

अहर्गायत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचोऽथवा।
आद्यः संख्याक्षितो मैवं गत्याद्यैस्तत्र संगतः।७॥

वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतम्। तत्रेदमपरमाम्नातम्। गायत्रमेतदहर्भवतीति तस्मिन्नेकाहे बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभूतात् ज्योतिष्टोमाम्नानाच्छन्दांसि त्रिष्टुबादीन्यतिदिष्टानि। तेष्वधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गायत्रीत्वं सम्पादनीयम्। कुतः। चतुर्विंशत्य

स्या गायत्रीत्यक्षरसंख्यायास्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वश्रव णादिति चेत् । मैवम् । अतिप्रसङ्गात् । कविभिर्निर्मितग्रन्थे तत्तद्देशीयभाषासु च तयाक्षरसंख्यया गायत्रीत्वं केन वार्य्ये त । तस्माद्भ्रान्तव्यासुत्पन्नासु चतुर्विंशत्यक्षरास्वृक्षु वर्त्तमा नः कश्चिद्देवतान्तरजातिविशेषस्तत् प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मान्नासामृचामागमः कर्त्तव्यः ॥ इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः

चतुर्थे पादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ।
गुणासम्भवतो लोकवेदयोर्नामतद्भवेत् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्य्यादिति । तत्र दर्व्या होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोती त्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसम्भवाद्दर्व्याख्यो-गुणो विधीयत इति चेत् । मैवम् । तत्तावल्लोकसिद्धे स्था-लीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः । लौकिक-शिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः । नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्र नारिष्टादिहोमे । तत्तद्विहितजुह्वादिबाधप्रसङ्गात् । तस्मा द्दर्विहोम इति नामधेयम् ॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।
निमित्तसाम्याद्वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ २ ॥

अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण इति स्मृतावम्बष्ठस्वामि के स्मार्त्तहोमे तत्प्रयोगाल्लौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति चेत् । मैवम् । दर्व्या होमो दर्विहोम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वाद्दर्विहोमं कुर्य्यादिति श्रुत्यु क्ते वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यैतन्नाम ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति ॥

यजतेरपि नामस्याज्जुहोतेरेव वाग्रिमः ।

अविशेषेणमुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणान्यथा।३॥

तन्नामजुहोतिचोदनानांयजतिचोदनानांचभवितुमर्हति।कुतः।विशेषाश्रवणादितिचेत्।मैवम्।जुहोतिचोदनासुहोमशब्दस्यमुख्यत्वात्।यजतिचोदनानांतन्नामत्वेलक्षणास्यात्।तस्माज्जुहोतिचोदनानाम॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

दर्विहोमेसोमधर्माअपूर्वत्वमुताग्रिमः।
अव्यक्तेयेज्यभावाच्चस्वाहोक्त्यादेरपूर्वता॥४॥

जयाभ्यातानराष्ट्रभृदादिषु दर्विहोमेषूत्पत्तिवाक्येदेवताया अश्रवणादव्यक्तलिङ्गेन सोमधर्माः कर्तव्याइतिचेत्।मैवम्।सोमेश्रुतस्ययजतिलिङ्गस्यात्राभावात्।किञ्च।पृथिव्यैस्वाहान्तरिक्षायस्वाहेतिदर्विहोममन्त्रेषुस्वाहाकारआम्नातः।सचसोमविध्यन्तातिदेशेविरुध्येत।तेनस्वाहाकारविरोधिनोवषट्कारस्यप्राप्यमाणत्वात्।किञ्च।उदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैःपदैर्देवतासमर्पणान्नास्त्यव्यक्तत्वम्।तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वान्नास्तितत्रकस्यापिविध्यन्तस्यातिदेशः॥

इतिमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
ऽष्टमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः
समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः।

नवमोऽध्यायः।

अतिदेशोऽष्टमेऽध्यायेसमाप्तोनवमेपुनः।
अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा॥०॥

अष्टमनवमयोरध्याययोःपूर्वोत्तरभावउपजीव्योपजीवकरूपेणोपन्यस्तः।मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषुयत्रास्त्यूहोयत्रचनास्तितदुभयमत्रविचार्यते।ऊहस्यलक्षणमे

वमाहुः। प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्य्यन्तः। ऊहः प्रयो
गो विकृत ऊह्यमानतयोदित इति ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे
प्रथमवर्णकमारचयति

दृष्ट्वाग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजतेऽथवा।
अपूर्वायात्र निर्णीतिः स्मार्य्यते सप्तमादिना ॥१॥

सप्तमस्याद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्यन्वयं निराकृत्यापूर्वान्वयो निर्णीतः। स एवात्रोहारम्भोपयोगित्वेन स्मार्य्यते। यदि यज्यर्थाः स्युः तदा सर्वत्र यज्योपदिश्यन्ते। न त्वनिर्देशः क्वाप्यस्ति। ततोऽनिर्दिष्टपदार्थविषय ऊहो नारभ्येत। अपूर्वार्थत्वे तु प्रकरणनियमितत्वाद्दृष्टत धर्मकेष्वतिदेशादूह आरम्भणीयः॥ द्वितीयवर्णकमारचयति

अवघाते व्रीहिरूपं विवक्ष्येत न वाऽऽकृतेः।
आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते ॥२॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितम्। तथा सति नैवारश्चरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणां प्रयोगेनोहः। यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो व्रीहिनिवृत्तौ निवर्त्तेत। तदा कुत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः। व्रीहिस्वरूपविवक्षयामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः। अन्यथावघातवैयर्थ्यापत्तेः। ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः। तत्र व्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात्। तदविवक्षायां तु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति॥

तृतीयवर्णकमारचयति ॥

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा न प्रयोक्तृतः। अस्ति
शब्दात्प्रयोक्तृत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥३॥

अवघातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति। कुतः। अपूर्वस्य प्रयोजकत्वात्। निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः भिद

साध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन् विद्यमाने क्रियते तन्नि
त्तम् । यस्य सिद्ध्यर्थं क्रियते तत् प्रयोजकम् । वर्णिता चापू
र्वस्य सप्तमाद्याधिकरणनिर्णयस्मारणेन प्रयोजकता । त
तो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथासति यजतिवद्व्रीह्या
दिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्यवघाताभावान्नी
वाराद्यूहो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं
सप्तमे वर्णितम् । इह त्वार्थिकी निमित्तता वर्ण्यते । यद्यपि
स्वरूपेण साध्यमपूर्वं तथापि मनसि विपरिवर्त्तमानत्वा
कारे सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो यजेर्निमित्तत्वाभावात्तद्दृष्टा-
न्तेन व्रीहिस्वरूपस्याप्यनिमित्तत्वान्नीवाराद्यूहः सम्भवति
॥ द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

मुसलाद्युक्षणं हन्त्यै स्यादपूर्वाय वोक्षितः ।
आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थत्वात्तत्स्यादिहान्यथा ॥४॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते । त
त्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्वारा हन्त्यर्थम् । कुतः । वाक्ये
न तच्छेषत्वप्रतीतेरिति चेन्मैवम् । प्रकरणेनापूर्वशेष-
त्वावगमात् । न च वाक्यं प्रकरणाद्बलीय इति वाच्यम् ।
अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे यत्रावघा
तस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतचरौ कृष्णानां व्री-
हीणां नखनिर्भिन्नमिति श्रुतेस्तु नखेषु प्रोक्षणं नोह्यते ।
सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति ॥

मन्त्रादिकमपूर्वाय परायावान्तराय वा ।
फलादाद्यो नोऽस्तमं नत्वलक्षणात्तु विशिष्यते ॥५॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्ष
णीयायामनुब्रूयान्मंद्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्याया
मुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय इति । तत्र ध्वनेरुच्चावच
भावः परमापूर्वप्रयुक्तः । तस्य फलवत्त्वादिति चेन्मैवम् ।

अवान्तरापूर्वेऽपि समानं फलवत्त्वम्। परमापूर्वजननद्वारेण फल
सम्बन्धात्। समाने च फलवत्त्वे सन्निकृष्टलक्षणया निर्णयः। तथा
हि। दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः। न च मन्त्रत्वादिधर्माणां
कर्मस्वरूपं प्रयोजकम्। अपूर्वे प्रयुक्ते निर्णीतत्वात्। ततो दीक्षणी
यादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम्। तत्र वाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्ट
म्। तद्द्वारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम्। तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता ए
ते धर्माः। अश्वमेधगतत्रैधातवीयायामूहाभावः फलम्। तथा हि अ
श्वमेधे समाम्नायते। त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति।
यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात्। ततस्तस्योपकारविशेषनि
बन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायाभविष्यति।
अथाग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः। तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं
न भवति। किं त्वन्यदेवेति नास्त्यूहः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतू यद्वात्र चोदितम्।
आद्यो लिङ्गान्नैवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः॥६॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ। अगन्म सुवरित्येकः। अग्ने
रहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यपरः। तयोरुभयोः स्वर्गदेवौ क्र-
मेण प्रयोजकौ कुतः। तल्लिङ्गदर्शनात्। तथा सति सौर्यं-
चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावान्ना
स्त्यूह इति प्राप्ते ब्रूमः। चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलवत्त्वेना
नुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायुक्ता ततो मन्त्रयोरपूर्वं-
प्रयोजकम्। तथा सति विकृतावगन्म ब्रह्मवर्चसम्। सू
र्यस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्येवं मन्त्रयोरस्त्यूहः॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाद्यः स्वफलदत्वतः।
न विधेयगुणो ह्येषोऽपूर्वं स्वफलिनो विना॥७॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्माणामग्न्या
दिर्देवः प्रयोजकः। कुतः। यागेन पूजिताया देवतायाः फ

लप्रदत्वात्। सम्भवति हि फलप्रदत्वम्। मन्त्रार्थवादादि
भ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात्। विग्रहो हविः स्वीकारस्त
द्भोजनं तृप्तिः प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकम्। स
हस्ताः सोगोत्रभिद्वज्रबाहुरिति विग्रहः। अग्निरिदं हविरजु
षतेति हविःस्वीकारः। अद्धीन्द्र प्रस्थितेमा हवींषीति हवि
र्भोजनम्। तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्ति
।साहै। ततः सेवितराजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रद-
त्वेन प्राधान्यात् सैव धर्माणां प्रयोजिका। तथा सति यत्र सौ
र्यादावग्निर्नास्ति तत्राग्निदेवतायां नियता धर्मा एव नाव-
त्रातिदिश्यन्ते। कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षः। किं दे
वतायाः फलप्रदत्वेन स्तणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते। व
स्तुसामर्थ्याद्वा। नाद्यः। स्वर्गकामो यजेतेति शब्देन विधे
यस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात्। द्रव्यदेवतेतु सिद्धत्वे
न विध्यनर्हे। न च यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम्। त
था देवताया अपि। यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति
व्यवहितत्वम्। तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहि
ता। का तर्हि फलस्य गतिः। अपूर्वमिति वदामः। तच्च श्रु-
त्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फ
लप्रदत्वमुचितम्। नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्व
म्। विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थ-
तात्पर्याभावात्। अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः
स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादिपञ्चकयुक्तं कल्प्ये
त। तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम्। ततो न राजादिवत् फलप्रदत्वम्
। किञ्च। विग्रहादिमद्देवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलम
भ्युपगच्छति। ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवादिसिद्धस्य
यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु। किञ्च। मातापितृगुरुशुश्रूषा
यां विनापि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम्। तस्मात्
फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम्। तथा सत्यग्न्या

ह्रिदेवाभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तन्त्रोह
स्यावकाशः ॥ पञ्चममधिकरणमारचयति ॥

व्रीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु । वा
क्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्यादेवोदिताकाङ्क्षयान्तिमः ॥ ५ ॥

व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे व्री
हिस्वरूपं प्रयोजकमिति चेत् । मैवम् । फलवत्त्वेन कर्त्तव्य
तया चोदितस्यापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति ।
व्रीहिस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यतया चोद्यते । किन्तु गु-
णत्वेन । ततो द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मा
द्वाक्यश्रुती उपेक्ष्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोजकत्वमेष्टव्य
म् । न चापूर्वप्रयुक्ते ध्रुवादौ प्रोक्षणातिप्रसङ्गः । प्रकृतापू
र्वीय हविराकारस्य विवक्षितत्वात् । सप्तमस्य प्रथमाधिक
रणे सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च सामान्येना
पूर्वप्रयुक्तत्वमतिदेशारम्भसिद्धये वर्णितम् तदेवात्रापि
प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णक ऊहारम्भसिद्धये स्मा-
रितम् । द्वितीयवर्णके पुनः सन्निपत्योपकारिणां विशे-
षाकारेण साधितम् । पुनरपि दार्ढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य
प्रथमवर्णक ऊहारम्भसिद्धये स्मारितम् । तृतीयपञ्चमा-
धिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य प्रवृत्ता
स्त्रयः पूर्वपक्षाः निराकृताः । अतो न पुनरुक्तिभ्रमः कर्त्तव्यः ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति ॥

प्राचीनोपांशुतापूर्वे परमेऽवान्तरेऽथवा ।
तन्त्रयोगादादिमोऽन्त्यो देशवत्त्वश्रुतत्वतः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्कि-
ञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति । अत्रोपां
शुता परमापूर्वे सम्बद्धा । परमापूर्वप्रयुक्तेत्यर्थः । कुतः । प्र
कृतिग्राहकगतिन्यायेन तत्सम्बन्धावगमात् । तथा हि । य
ज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात् प्राचीनमारादुप

कारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च। तस्य सर्वस्योपांशुत्वं विधीयते। यज्ञो नाम परमापूर्वम्। तस्य यज्ञस्य साध्यत्वात्। येयमुपांशुत्वानुष्ठितिः सैषा त्सरा छद्मगतिः। यथा शाकुनिं जिघृक्षतः प्रच्छन्नगतिर्भवति शनैः पादन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तत्सर्वं शकुनिग्रहणाय। तथैवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छद्मगतिरूपमनुष्ठानसाध्याय-यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय। सति च परमापूर्वप्रयुक्तत्वे। कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राचीनेषूपांशुत्वं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। अवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम्। कुतः। देशसम्बन्धेन श्रुतत्वात्। अग्नीषोमीयात् प्राचीनं यत् किञ्चिदिति मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थास्ते श्रूयमाणेन वाक्येनोपांशुसम्बद्धाः प्रतीयन्ते। यज्ञसम्बन्धस्तु न वाक्येन श्रूयते। यज्ञस्य त्सरेत्यन्वयप्रतीतेः। न हि यज्ञस्य यत् किञ्चित् प्राचीनमित्यन्वयः सम्भवति। तस्मादित्यनेन पदेन व्यवधानात्। तस्मान्मर्यादावच्छिन्नपदार्थजन्यादवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम्। यज्ञस्य त्सरेत्यनेनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं प्रशस्यते। एवं सत्युदाहृतोह्याभावः फलम्। यत्तु द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकेऽग्नीषोमीयात् प्राचीने दीक्षणीयादौ स्वरान्तरमुक्तं तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्रत्यप्रधानविषयम्। इदं तूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

प्रणीतावाग्यमे पक्षौ योजनीयौ पुरेव तौ।
पुरा हविष्कृदाह्वानाद्येतत्रापूर्वकारिताः॥१०॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। यज्ञं ततनिष्पन्नावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति। तत्र प्रणीतासम्बन्धिनि वाङ्नियमे यज्ञसंयोगात्परमापूर्वं प्रयोजकमिति पूर्वपक्षः। यज्ञशब्दस्य ततनिष्पन्नावित्यनेनान्वयः। ननु वाग्यमेन। ततो न पर

मापूर्वं प्रयोजकम्। तथासति हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्ग
स्यविहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्थास्तेष्वन्वितास्त
त्रत्येनावान्तरापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ॥ अष्टमाधिकरणमारच॰

विकर्षप्रोक्षणे कार्य्ये प्रतीष्टकमुतैकधा।
आद्यो ऽवयवव्यस्तत्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥११॥

इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति श्रुतम्। तत्रेदमाम्नायते। म
ण्डूकेनाग्निं विकर्षति। वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विक
र्षति। हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति। दध्नामधुमिश्रे
णाग्निं प्रोक्षतीति। शाखाग्रे मण्डूकं बद्ध्वा तेन विकर्षतीत्य
र्थः। ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्ये। कुतः। चिता
भ्य इष्टकाभ्यः पृथगग्निशब्दार्थस्य कस्यचिदवयविद्र
व्यस्याभावादिति चेत्। मैवम्। उपहिताभिरिष्टकाभिः सं
युक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात्। तस्य चाप्याधारत्वे
नाग्निशब्दार्थत्वम्। तस्मादग्नेरेकत्वात् सकृदेव विकर्ष
णप्रोक्षणे कुर्य्यात्॥ नवमाधिकरणमारचयति॥

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्यतरेषु वा। अ
विशेषादादिमो ऽन्त्यो ऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥१२॥

द्वादशाहे श्रूयते। पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त-
इति तत्र द्वादशसंख्याकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं
कर्मानुष्ठायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम्। कुतः। ए
तावतस्तु पत्नीसंयाजैः समाप्तिः। नेतरेष्विति विशेषनिया
मकाभावादिति चेत्। मैवम्। असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गे
न प्रागुत्तमादह्नो यानीतराण्यहानि तेषु पत्नीसंयाजान्ता
न्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाम्नायते। नव
र्हिरनुप्रहरन्त्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति। तत्र पत्नीसंयाजैः
सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत। तस्मात् संतिष्ठ
न्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः। किं तर्हि सत्येव तदहःसम्ब
न्धिकर्त्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते। अयं च कर्त्तव्यशे

Centre for the Arts

षष्ठ्वरमेऽहन्यनुष्ठानम्ः।तथासति द्वादशानामह्नांविहि
तः सहप्रयोगोऽनुगृहीतोभवति। तथाहि। द्वादशाहेनय
जेतेति सहप्रयोगोविहितः।अतएवदीक्षोपसदादिकंत
न्त्रेणानुष्ठीयते।तत्रप्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठायह
वियोजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तं कर्त्तव्यत्वेनावस्थाप्य-
द्वितीयमहः प्रक्रमेत।एवमुत्तरत्रापि।तत्रसर्वत्रावशि
ष्टं कर्त्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम्।तथासत्युपक्रमैक्य-
वदुपसंहारस्याप्यैकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति।एकै
कस्याह्नः पत्नीसंयाजैःसमाप्तौभिन्नाःप्रयोगाःप्रसज्येरन्
।यत्तु दशमस्याह्नोमानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम्
।तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाह्नां पत्नीसंयाजानन्तरंव्या
पारोपरमः॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

त्रिरनूक्तिर्ऋचोधर्मःस्थानधर्मोऽथवाग्रिमः।
स्त्रीलिङ्गत्वान्नतत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः॥१३

Centre for the Arts

दर्शपूर्णमासयोःसामिधेनीःप्रकृत्यश्रूयते। त्रिःप्रथमा-
मन्वाहेति। सोऽयंत्रिरभ्यासः आदौपठितस्य प्रवोवाजाइ-
त्यृग्विशेषस्यधर्मः।कुतः।प्रथमामित्यस्यपदस्यस्त्रीलिङ्ग-
त्वादृक्परत्वोपपत्तेरिति चेत्।नैतद्युक्तम्।स्त्रीलिङ्गवा-
चिनस्तापप्रत्ययादपि पूर्वपठितस्यस्थानवाचिनः प्रथमे-
त्यस्य प्रातिपदिकस्यप्रबलत्वात् अतोविकृतिष्वन्यस्या
अप्यृचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासःकर्त्तव्यः।स्थाना
न्तरेपठितायाः प्रवोवाजाइत्यस्या अप्यृचोनास्त्यभ्यासः॥
एकादशाधिकरणमारचयति॥

प्रतिप्रयोगमारम्भयजिरस्तिनवास्त्यसौ।
अङ्गत्वेननतन्त्रत्वधर्मआधानवद्भवेत् ॥१४॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावार
प्स्यमानइति विहितेयमारम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्या-
वज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया।कुतः।

प्रयाजादिवदङ्गत्वादिति चेत्। नैतद्युक्तम्। कुतः। सर्व-
प्रयोगसाधारणत्वात्। यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ क-
र्तव्यावित्यध्यवसाय आरम्भः। स चैक एव। तेन चारम्भे-
ण प्रयुक्तेयमिष्टिः। तस्मान्नावर्तनीया। यथाधानं सर्वक्र-
तुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्तव्यम्। तद्वत्। आधानस्य स-
कृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते॥

स्वकीयं मतमारचयति॥

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः। फ-
लवत्त्वादादिमोऽन्त्यः प्रयोगान्न पृथक्फलम्॥१५॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूप-
त्वादारम्भप्रयुक्तेयमिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम्। तथा सति या-
गफलेनैव फलवती स्यात्। कर्तृसंस्कारपक्षे पृथक्फलं क-
ल्प्येत। तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतेयमि-
ष्टिरावर्तनीयेति। प्राप्ते ब्रूमः। आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथम-
प्रवृत्तिः। न त्वन्वाधानपदार्थः। अतो नान्वाधानाङ्गम्। किं-
त्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुषसंयोगात्तत्संस्कारोऽय-
म्। न च फलकल्पनाप्रसङ्गः। कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयो-
गपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात्। नन्वे-
वमपि तत्तत्प्रयोगानारप्स्यमानस्य संस्कारायावृत्तिः स्या-
त्। तन्न। प्रयोगमारप्स्यमान इत्यश्रुतत्वात्। दर्शपूर्णमा-
सावारप्स्यमान इति हि श्रूयते। तयोश्चैक एवारम्भः। तस्मा-
न्नास्त्यावृत्तिः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

सवित्राद्यूहनीयं न वार्थः सङ्गतस्ततः।
ऊहो नाविकृतस्यैव निवापान्वयसम्भवात्॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते। देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपा-
मीति। तत्र सवित्रश्विपूषशब्दाः कर्मणि संगतदेवतारूप-
मर्थमभिधातुमर्हन्ति। तथा सति दृष्टप्रयोजनत्वाभावात्।

अग्निय कर्मेसमवेतादेवतानतः कयाचिदपिव्युत्पत्त्या स
वित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम्। अथोच्येत। अग्निशब्देनै
वाग्नेरभिधानात् पुनस्तदभिधानेव्यर्थम्। किञ्च। देवता-
न्तरेषु रूढास्तेशब्दानाग्निमभिदध्युरिति। एवंतर्हि नास्ति
सादेवता अग्निनासह कर्मणि विकल्पनाम्। ततः प्राकृत
स्यमन्त्रस्यविकृतिष्वतिदेशेसति सवित्रादिशब्दस्थाने त
त्तद्देवतावाचकः शब्दऊहनीयइतिप्राप्तेब्रूमः। नात्रोहः
कर्तव्यः। कुतः। अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेना
न्वयसम्भवात्। नहि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिदेव-
तानांविकल्पः। वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात्। तस्मान्नास्यू
हः॥ त्रयोदशाधिकरणेप्रथमवर्णकमारचयति॥

तत्राग्निशब्दोनोह्यः स्यादूह्योवास्तावकत्वतः।
सवित्रादिवदाद्योऽसमवेतार्थवर्णनात्॥ १७॥

तस्मिन् पूर्वोदाहृतएव मन्त्रेऽग्नये जुष्टमित्ययमग्निश
ब्दो विकृतिषु नोहनीयः। कुतः। देवतान्तरवाचिसवित्रा
दिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेनपाठादिति
प्राप्तेब्रूमः। विषमोदृष्टान्तः कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रा-
दिशब्दाः। अग्निशब्दस्त्वाग्नेये कर्मणि समवेतमर्थंब्रूते।
नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः। निर्वापात् पूर्वं हविषोजु
ष्टत्वाभावात्। तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथास्यादितिचेत्। मै-
वम्। जुष्टंयथाभवति। तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषण
त्वेन भविष्यज्जोषणपरत्वेसतिसमवेतार्थत्वात्। तस्मात्
सौर्ये यागे सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमूहनीयम्॥

द्वितीयावर्णकमारचयति॥

नोह्यऊह्योऽथवा धान्यशब्दोनासङ्गमोक्तितः।
ऊह्योलक्षणयार्थस्यगोपानस्येवसङ्गतिः॥ १८॥

दृषदि पेषणायतण्डुलावापे मन्त्रोविहितः। धान्यमसिधि
नुहिदेवानिति। सोऽयंधान्यशब्दोऽसमवेतमर्थंब्रूते। नि-

तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दोऽर्थत्वाभावात्। ततः स्वि
ष्टादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत्। मैवम्। लक्षणावृत्त्या धा
न्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात्। यथा गावः पीयन्त
इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति
। किन्तु दुग्धं लक्षयित्वार्थं समवेतमेव प्रतियन्ति। तद्वत्।
तस्माच्छाक्त्यानामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरे धान्यशब्द ऊ
हनीयः। तत्र ह्येवमाम्नायते। संस्थिते संस्थितेऽहनि गृह
पतिर्मृगयां याति। स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसमयाः
सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति। तत्र दृषदि पेषणाय मां
समावपन्मांसमसि धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत। न च
धान्यशब्दवल्लक्षको मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य इति वाच्य
म्। लक्षणावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात्॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा बह्वर्थात्तु साहतोऽग्रिमः।
प्रत्यक्षेण कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः॥ १९॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते।
दैव्या अध्वर्यव उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्ये च य
ज्ञपतिं वर्धानिति। ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति ये च म
नुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यत्रोपहूता इत्यर्थः।
अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन
समवेतोऽर्थः प्रतीयते। तत इडोपह्वानमन्त्रात्पृथक्कृ
त्याभिवृद्ध्यर्थे जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम्।
तथा सति सत्रे यज्ञपतीनां बहुत्वाद् बहुवचनान्ततया श
ब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडो
पह्वाने विनियुक्तः। एकवाक्यत्वं च कृत्स्ने मन्त्र उपलभ्य
ते। प्रकरणं चेदमिडायाः। ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधा
ल्लिङ्गविनियोगः सम्भवति। तदभावे च यज्ञपतिवृद्धि
प्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्ये

नसहैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति प्रशंसा चैकव-
चनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे तदू-
हः ॥ ८ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत्।
मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणक-
रणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते। अयं
यजमान आयुराशास्त इति। तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दव-
त्। सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत्। मैवम्। वै-
षम्यात्। तथाहि। सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः। क्रिया
प्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति। पूर्वोदाहृतमन्त्र इडोप
ह्वानक्रियाप्रकाशकः उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्यस्मि
न्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपी सर्वस्मिन्नपि तदवभासात्
इडोपहूतोपहूतेडोपो अस्माँ इडाह्वयतामिडोपहूता। दैव्या
अध्वर्यव उपहूता इत्यादिभिरवान्तरवाक्यै रुपह्वानक्रिया
या एव प्राधान्यावभासात्। तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञप
तिवाक्यं वृद्धिफलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो विवक्षितः।
सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति। ननु प्रहरणक्रि
याम्। इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवा
कमन्त्रे सर्वस्मिन् फलावभासात्। अयं यजमान आयुरा
शास्ते। सुप्रजास्त्वमाशास्ते। उत्तरां देवयज्यामाशास्ते। भू
यो हविष्करणमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इत्यादिभिः सर्वै
रप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात्। तस्माद्विवक्षितं
फलम्। फलिनश्च सत्रेषु सर्वे यजमानाः। ततः सर्वेषां फ
लसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूह
नीयः ॥ षोडशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ॥

हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रसमवायतः।
ऊह्यो मैवं स्तावकत्वादसतोऽस्तुतिसम्भवात् ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषवृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति। सोऽयं निगदो विकृतावग्निष्टुति चोदकेनातिदिष्टः। तत्राग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीत्यग्निसम्बन्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्याग्न आगच्छेत्यूहः कृतः। तस्मिन्निगदे यानीन्द्रनदस्य विशेषणानि हरिव इत्यादिसंबुद्ध्यन्तपदानि तान्यूहनीयानीति तावत्प्राप्तम्। कुतः। इन्द्रस्यैव नियमेन सम्बन्धस्यार्थस्याभिधानात्। अग्नौ तस्याभावात्। स चार्थस्तत्तत्सम्बुद्ध्यन्तपदमनूद्य व्याचक्षाणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः। तथा च श्रूयते। हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति। मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिं ह काण्वायनिं मेषो भूत्वा जहार। वृषणश्वस्य मेन इति वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्रश्चकमे। गौरावस्कन्दिन्निति गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबतीति। एतत्स्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्नावसम्भवात् तत्परित्यागे नाग्नेरुचितानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानीति प्राप्ते ब्रूमः। इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वात्तत्स्तावकत्वमित्यस्ति तस्योहः। हरिवदादिशब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति। स्तुतिश्च विद्यमानगुणवदविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते। तस्मादग्निस्तुतिसम्भवान्नास्त्यूहः॥

द्वितीयवर्णकमारचयति॥

ऊह्यं तस्यै शृतं नो वा भाविद्रव्यास्तमन्वयात्। ए

कार्यायास्मा पदूह्यो नोहः साम्यात्स्तुतिर्द्वयोः॥ २॥

ज्योतिष्टोम एकहायन्या मन्त्र एवमाम्नायते। इयं गौः सोमक्रयणी। तया ते क्रीणामि। तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति। साद्यस्के त्वेवमाम्नातम्। त्रिवत्

सः साण्डः सोमक्रयण इति। तस्मिन् साण्डे पूर्वोक्तो मन्त्र-
श्चोहकेनानिर्दिष्टः। तस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य समवेतार्थत्वा
द यं साण्डः सोमक्रयणः। तेन क्रीणामीत्येव मूहोऽस्ति। त
थैव तस्यै श्रृतमित्यादावुत्तरभागेऽप्यस्त्यूहः। यद्यप्येकहाय
न्याम् श्रृत्यादिकं न सम्भवति तथापि त्रिचतुर्वर्षोत्तरकाले
भविष्यति। साण्डोऽपि कस्याचित्तवि वत्सोत्पादनेन क्षी
रादिनिमित्तम्। ततस्तस्मिन्नपि समवेतोऽर्थ उत्तरभाग ऊ
हनीयः। तथा सति तस्मै श्रृतमित्येवं पुल्लिङ्गतया पठनी
यमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकहायन्यामिति मुख्यया प्रत्यासमवे
तार्थत्वाभावे स्तुतित्वात् साण्डोऽपि स्तुतित्वान्नास्त्यूहः॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

दैव्याइत्यस्ति मेष्यां नो वास्मा इति पश्वक्तितः।
अस्त्येवं पश्वनूक्तेः पुंव्यक्तित्वविवक्षया ॥२३॥

अध्रिगुनामा दैव्यः शमिता। तं प्रति प्रैषमन्त्रो होत्रे पा
शुके पठ्यते। दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपन
यत मेध्या इत्यादि। अतिरात्रे सवनीयपशुरेवमाम्नायते।
सारस्वती मेष्यतिरात्र इति। तस्यां मेष्यामप्युदाहृतो म
न्त्रोऽस्ति। कुतः। पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नी
षोमीयपशाविव मेष्यां सम्भवात्। ननु तस्मिन् मन्त्रे प्रास्मा
अग्निं भरतेति पुल्लिङ्गं चतुर्थ्यन्तपदं श्रुतम्। तच्च न मेष्या
युक्तमिति चेत्। नैवम्। अस्मै पशव इत्युक्त्या प्रातिपदिका
र्थस्य जातिमात्रस्य विवक्षितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुश
ब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः। तथा सति प्रयुक्त इदं शब्दः पु
रोवर्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे। व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पु
मान्मक इति श्रूयमाणचतुर्थ्येकवचनद्योत्यं लिङ्गमपि
विवक्षितम्। तस्मान्न मेष्यामस्त्ययं मन्त्रः। ननु पशुधर्मा
अग्नीषोमीये सर्वोपदिष्टाः। प्रकरणे न तन्नियमादिति तृ
तीयेऽभिहितम्। अष्टमेऽप्यग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिप

Centre for the Arts

मूनां प्रकृतिरित्युक्तम्।ततोमेष्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः पुंल्लिंगं चोहनीयमितिचेत्।एवंतर्हि कृत्वाचिन्तास्तु॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

इरागिराविकल्पः स्याद्गतेरावाविशेषतः।
आद्योमैवंबाधपूर्वमिरायाविहितत्वतः॥२४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति।यज्ञायज्ञे त्यनेनशब्देनयुक्तायामृच्युत्पन्नं सामयज्ञायज्ञीयम्। तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते। यज्ञायज्ञा वोअग्नये गिरा गिराचदक्षसइति। तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति। गायिरेति।ब्राह्मणेतु गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकंगानंविधीयते।ऐरं कृत्वोद्गेयमिति।गिराशब्देगकारलोपादिराशब्दोभवति।इरायाः सम्बन्धिगानमैरम्।तादृशंकृत्वा प्रयोगकाले उद्गातंकर्तव्यमित्यर्थः।तत्रयोनिगानब्राह्मणयोः।समानबलवत्वेन विशेषाभावाद्विकल्पेनप्रयोक्तव्यमितिप्राप्तेब्रूमः।नगिरा गिरेति ब्रूयाद्धिरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेदिति गकारसहितगाने बाधकमुक्त्वा गकाररहितमिरापदं गेयत्वेनविधीयते तत्पदादेरिकारस्यगानार्थमाकारो यकारईकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते।ततआयोरङ्गत्वेवंगानत्वम्॥ एकोनविंशाधिकरणमारचयति॥

इरापदंनगेयंस्याद्गेयंवागीत्यनुक्तितः।
नगेयंगीयमानस्यास्थानेपातात्प्रगीयते॥२५॥

ब्राह्मणेनविहितइराशब्दोनगातव्यः।कुतः।ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्।पाणिनीयेन विमुक्तादिभ्योऽणिति सूत्रेणेराशब्दादणप्रत्ययो मत्वर्थीयो विहितः।तथासतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थोभवति।यदिप्रगीतेरापद-सम्बन्धस्तर्ह्येतेन विवक्ष्येत।तदानीमाकारोयकारईकारो रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमायीरारूपं

गीयमानेरा शब्दप्रातिपदिकं भवति। नादृशात्प्रातिपदिका-
न् पाणिनीयेन वृद्धाच्छ इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सत्यायीरीयं-
कृत्येति ब्राह्मणपाठो भवेत्। तस्मात् गेयमिति प्राप्ते ब्रूमः।
गीयमानस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयत इति पद-
मात्रस्य बाधः गानं तु न बाध्यते। किञ्च। विमुक्तादिसूत्रेण
णप्रत्ययेऽपि पूर्वस्मान्मतोश्च: सूक्तसाम्नोरिति सूत्रात् सा-
मानुवृत्ते रैरं सामेत्यर्थो भवति। सामत्वं च गीतिसाध्यम्। प-
दान्तु तस्य विकार इत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययः। तदानीमिरायावि-
कार इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते। तस्मात् गानत्वम्॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नव-
मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

सामोक्तिर्बृहद्राद्युक्ता गीतायामृचि केवले।
गाने वा गान एवेति स्मार्य्यते सप्तमोदितम्॥१॥

सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादिश-
ब्दस्य गानमात्रे वर्त्तन्ते। ननु गानविशिष्टायामृचीत्ययं निय-
मः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः। सोऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयो-
गितया स्मार्य्यते॥ द्वितीयवर्णकमारचयति॥

ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाऽग्रिमः।
वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः॥२॥

यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे सामैकैकं गायन्ति सोऽयमूह-
ग्रन्थो नित्यः। न तु पुरुषेण निर्मितः। कुतः। अनध्यायवर्जने-
न कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसामना-
मकयोनिग्रन्थसदृशत्वादिति चेत्। मैवम्। अपौरुषेयत्वे वि-
धिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति विधीयते
। अयमर्थः। अपौरुषेयत्वे तस्य प्रतिपन्नवेदसामनामके ग्र-
न्थे कयानश्चित्र आभुवदित्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचिय

वामदेव्यनामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः कस्त्वा सत्योमदानाम्। अभीषुणः सखीनामित्यनयोर्द्वितीयतृतीययोर्गातव्यमिति। अयंविधिरूहग्रन्थस्यवेदत्वेव्यर्थःस्यात्। वेदसामवदध्ययनादेवतत्सिद्धेः। उपरितनऋग्द्वयेसामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचांच वेदत्वादनध्यायाः वर्जनीयाः। कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम्। अस्मरणमूलेवाध्यापकानांवेदत्वप्रसिद्धिः। यथाबह्वृचाध्यापकामहाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्येऽधीयानाःपञ्चममारण्यकमिति वेदत्वेनव्यवहरन्ति। तद्वत्। नचतस्यापिवेदत्वमस्त्विति वाच्यम्। प्रथमारण्यकेनपुनरुक्तत्वात्। अर्थवादराहित्येनब्राह्मणसादृश्याभावाच्च। तस्मात्पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः॥ पौरुषेयस्यच न्यायमूलत्वाद्यत्रवक्ष्यमाणन्यायविरोधस्तदप्रमाणम्॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सामर्च्चं प्रतिमुख्यंस्याद्गुणोवावाह्यपाठतः।
मुख्यमभ्यसितुंपाठोगुणोगीतास्तुवैःस्तुतेः॥३॥

रथन्तरंगायतीत्यादौ यद्गानंविहितं तदेव सामशब्दार्थइति प्रतिपादितंस्मारितंच। तदेतद्गानमृचं प्रतिप्रधानकर्मस्यात्। कुतः। यागप्रयोगाद्बहिरध्ययनकालेऽपिपठ्यमानत्वात्। गुणकर्मत्वेतु व्रीहिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्यएव गानमनुष्ठीयेत। ततोबहिर्गानस्यविश्वजिदादिवत् फलंकल्पनीयम्। मध्यकालीनगानंतु प्रयाजादिवदारादुपकारकम्। तस्मान्मुख्यमेतत्। ननुगुणकर्मेति प्राप्ते ब्रूमः। नतावद्बहिष्पाठः प्रधानकर्मत्वंकल्पयितुंशक्नोति। भूमिरथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाठवाय गानाध्ययनोपपत्तेः। यथाभूमिरथिकोभूमौ रथमालिख्याभ्यासंकरोति। यथावाछात्रः शुष्केष्ट्याप्रयोगपाठंसम्पादयति।

नहूत्। नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्व
मिति वाच्यम्। गानेन संस्कृतैर्ऋगक्षरैः स्तुतिसम्भवात्।
आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति स्तुतिविधानात्। तस्मादृ
गक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमि
त्यदृष्टस्याकल्पनीयत्वाद्गानं संस्कारकर्म॥

तृतीयाधिकरणमारचयति॥

अंशैः साम समस्तं वा प्रत्यृचं तिसृभिः स्तुतेः।
अंशैर्मैवं स्तुतेरंशैरसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत्॥ ४॥

एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते। तत्र त्रेधा-
विभक्तेषु सामांशेष्वेकैकोंऽश एकैकस्यामृचि गातव्यः। कु
तः। एकस्य साम्नस्तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य श्रवणादि
ति प्राप्ते ब्रूमः। स्तोत्रीयमिति निष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो-
विधीयते। नतु सामांशानाम्। स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमे-
कं वाक्यम्। तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पूर्णम्। ततः कृत्
स्नेन साम्ना तद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम
। तथा सति द्वितीयतृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्त्यमा
नतया सामान्तरत्वाभावादृक्त्रयनिष्पाद्यत्वमप्यविरुद्धम्।
तस्मात् प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

निस्तृप्स्तूदितं साम विषमासु समासु वा।
यथेच्छानियमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये॥ ५॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा निस्तृप्स्वेच्छ
या साम गातव्यम्। इत्थमेवेति नियामकस्य कस्यचिदभा
वादिति चेत्। मैवम्। शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात्। शरो
हिंसा। लेशोऽल्पत्वम्। ऋग्हिंसायां लिङ्गं अल्पीभावदृत्येन-
द्वानुदयदर्शनात्। यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनावुत्पन्नं
साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गीयेत। तदा सामभागेनैव त
न्तुनैरवशिष्टः सामभाग आश्रयाभावाद्धिंस्येत। यदि योने

रप्यधिकच्छन्दस्कयोर्गीयेत । तदा साम्नोऽस्यत्वादवशि
ष्टऋग्भागः सामरहितः स्यात् । तस्मात् समानच्छन्दस्कास्वे
व गातव्यम् ॥ पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारब्धमिति ॥

छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ।
अविशेषाद्विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञाबलित्वतः ॥६॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते । छन्द उत्तरा चेति । तत्र छंदो
नामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एकर्चः पठिताः । उत्तराग्र
न्थे तृचात्मकानि सूक्तानि पठितानि । एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता यो
न्यृक्प्रथमा । इतरे द्वे उत्तरे । एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तरयोर्गाय
ति । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे सम्भाविते । रथन्त
रस्य छंदोग्रन्थेऽभि त्वा शूरेतीयमृग्योनित्वेन पठिता । तस्या उपरि त्वा
मिद्धि हवामह इत्यादयो बृहदादिसाम्नां योनयः पठिताः । उत्तराग्र
न्थे त्वभि त्वा शूरेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं न त्वावाँ अन्य इत्येषा साम्नः
कस्याप्ययोनिभूता पठिता । तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया समानन्तरयोर्यो
नी द्वे रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः । उत्तराग्रन्थापेक्षया तृचगते
द्वितीये तृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः । तत्र विशेषनियामकाभावाद्द्व
योः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानमिति चेत् । मैवम् । उत्तरेति संज्ञा सहसा बु
द्धिस्था भवति । प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । पूर्वपठितां योनिमृचमपे
क्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलंबेन प्रतीयमानत्वाद्दुर्बलम् । ईदृशमेवोत्तरा
त्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यनन्तरभाविन्योः सामानन्तरयो
न्योर्द्वयोर्ऋचोः । तृचगतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं सं
ज्ञया वर्त्तते । अतस्तयोरेव गानम् । एवं सति पूर्वाधिकरणनि
र्णीतमसमास्वेव गानमनुगृहीतं भवति । किन्त्व । तृचात्म
केषु सूक्तेषु या प्रथमा योनिभूता तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य यो
निग्रन्थ इत्यव्यापकसमाख्या । इतरस्य तु तृचसंघरूपस्य
ग्रन्थस्योपरितनयोर्नामधेयेनोत्तरेति समाख्या । स एव ग्र-
न्थः कर्माङ्ग-समपेक्षं प्रकरणम् । पञ्चदशसप्तदशादिस्तो-
मानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मादुत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वि

तीयतृतीययोरप्यमूहः॥ द्वितीयावर्णकमारचयति॥

त्रैशोके त्रिजगत्यौ द्वे आनेये गीतयेऽथवा।
बृहत्यावादिमः साम्या नोत्तरात्वश्रुतेर्बलात्॥७॥

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम्। तच्च विश्वाः पृतना इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम्। तस्मिंश्च तृचे तस्या योनेरुत्तरे द्वे बृहत्यौ नि मिं नमन्तीत्यादिके आम्नाते। तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अतिजगत्यावानीय तासु तिसृषु गेयम्। तथा सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्यते। अतिजगतीषु स्तुवन्तीति श्रूयमाणमतिजगतीबहुत्वमन्यथा नोपपद्येतेति चेति। मैवम्। उत्तरयोर्गायतीत्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्याधीयमानयोर्बृहत्योर्मुख्यत्वात्। श्रुतिश्च बहुलिङ्गात् समासु गानमिति न्यायाच्च बलीयसी। यदेतदतिजगतीबहुत्वं तद्बृहत्योः स्वीकारेऽप्युपपद्यते। सप्तविंशस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तत्सिद्धये प्रथमाया अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवर्त्तनीयत्वात्। तस्मात् त्रैशोकं सामबृहत्योरूहनीयम्॥

षष्ठाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति॥

रथन्तरे ककुभ्मात्या ग्राह्या वाद्योऽर्थवत्त्वतः।
पुनः पदाप्रसिद्ध्यादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम्॥८॥

इदमाम्नायते। नवै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति। अयमर्थः। बृहद्रथंतरं तदेतत् सामद्वयमितरसामवदेकच्छन्दस्कं न भवति। यस्मात् कारणात्तयोर्बृहद्रथंतरसाम्नोराश्रयभूतास्वृक्षु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का। उत्तरे तु द्वे ऋचौ ककुप्छन्दस्के। इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये तृचेऽवस्थितास्तिस्र ऋच एकच्छन्द-न्दस्का उत्तराग्रन्थ आम्नाताः संशयविच्छेदपरिहाराय समासु गायेदिति न्यायेन निर्णीताश्चैव। इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानमिति। तत्र रथन्तरस्याश्रयतया-

तृचो नोत्तरग्रन्थे समाम्नातः। किंतर्हि प्रगाथस्तदाश्रय-
त्वेनाम्नातः। सच द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात्तृचो भवति। त
योश्च द्वयोर्ऋचोरभित्वा शूरनोनुम इत्येषा प्रथमा। सा च बृहती। न
त्वावाँ अन्यो दिव्य इत्येषा द्वितीया। सा च पङ्क्तिश्छन्दस्का। त
थासति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दशानयोगाने द्वे उत्प
त्तिककुभावृचौ ग्रहीतव्ये। कुतः। अर्थवत्वात्। उदाहृतेन
ककुभावुत्तरे इति वाक्येन रथन्तरसाम्न आश्रयत्वेन ककु-
भो विनियुज्यमानयोः ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति। अन्यथा
वैयर्थ्यं स्यात्। किञ्च। आम्नातायाः एकस्याः पङ्क्तेः स्वीकारे-
सत्यृचोर्द्वयोरेव लाभादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमि
ति वचनं विरुध्येत। तस्माद्रथन्तरसाम्नि द्वे ककुभावुत्तरे
ग्रहीतव्ये। अयमेव न्यायो बृहत्साम्नापि योजनीय इति प्रा-
प्ते ब्रूमः। आम्नातयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुब्ग्रथनीया हि
। अभि त्वा शूर इत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रीया। तस्यामविकृता
यामेव रथन्तरं गातव्यम्। ततस्तस्यामृचि चतुर्थं पादं पुन
रुपादाय उत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन सह ग्रथनीयम्। सेयम
ष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रीया। सा चैका ककुप्
संपद्यते। तस्यां च ककुभि चरमं पादं पङ्क्तेरुत्तरार्द्धेन सह
प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया कर्त्तव्या। सा च द्वितीया ककुप्संप
द्यते। अनेन प्रग्रथनप्रकारेण द्वयोर्ऋचोराम्नातयोस्तृच
निष्पत्तेर्नास्त्युक्तवचनविरोधः। अस्मिंश्च ग्रथने पुनः प
देति श्रौतोक्तिर्लिङ्गम्। तथा च श्रूयते। एषा वै प्रतिष्ठा बृह
ती या पुनः पदा। तद्यत्पदं पुनरारभते तस्माद्वत्सो मात
रमभि हिंकरोतीति। अयमर्थः। या बृहती पुनः पदा भवति
सैषा प्रतिष्ठिता। स्थिरा भवति। परं चतुर्थः पादः सोऽप्यु
त्तरसम्पादनाय पुनः पठ्यते। ततः सा बृहती पुनः पदा। से
यमृङ्माता। तस्याः पादो वत्सः। तथा सति यस्मादत्र च
तुर्थं पादमुद्गाता पुनरारभते तस्माद्वत्सो मातरमभिवी

स्य ह्रिमिति शाब्दं करोतीति। न केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रथ
नम्। किन्तु छन्दोगानां प्रसिद्ध्यापि। ते ह्येवं स्मरन्ति काकुभः
प्रगाथ इति। किञ्च। प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि प्र
थनं गम्यते। प्रकर्षेण गानं यत्र स प्रगाथः। प्रकर्षो नामाम्ना
तादृक्पाठादाधिक्यम्। तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरः
सरमृगन्तरसम्पादनेनोपजायते। तस्मात्त्वोमग्निककुभोग्र
हीतव्ये। किं तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु ति
सृषु रथन्तरं गातव्यम्। तथा बृहदपि। एवं सति पङ्क्तिपाठः
सार्थो भवति। न चैवं ककुप्त्वस्य नैरर्थक्यमिति शङ्कनीयम्
। वाचः स्तोमे तदुपयोगात्। तस्मान्न क्वापि प्रग्रथनेऽनुपप
त्तिः॥ द्वितीयावर्णकमारचयति॥

यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागमोऽथवा ।
प्रग्रथनं पूर्ववत्स्यात्षष्टिलिङ्गमिहोच्यते॥ ९॥

इदमाम्नायते। रौरवयौधाजये यार्हते तृचे भवत इति। अ
यमर्थः। रौरवनामकं किञ्चित् साम। तथा यौधाजयनाम
कमपरम्। तयोर्द्वयोः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्कस्तृच आश्रय
इति। उत्तराग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रयस्तृकः प्रगाथ आ
म्नातः। तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्येषा बृहती प्रथमा। सा च
बृहती। दुहान ऊधर्दिव्यमित्येषा बृहद्वितीया। सा तु विष्टार
पङ्क्तिः। तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्ति
बृहत्यौ द्वे ऋचावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः। बृहतीविष्टारप
ङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति
राद्धान्तः। तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या। लिङ्गं त्वे
वमाम्नायते। षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनसवनमिति। अय
मर्थः। रौरवयौधाजयनामके सामनी माध्यन्दिनसवने
गीयते। तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः षष्टिर्भव
न्तीति। सेयं षष्टिसंख्या प्रग्रथनपक्ष उपपद्यते। तथा हि।
माध्यन्दिवसवने पवमान एकः। पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि।

पवमाने त्रीणि सूक्तानि। उच्चा ते जातमन्धसेत्येकं सूक्तम्। त
त्र गायत्र्यस्तिस्र ऋचः। पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम्
। तच्च प्रगाथरूपम्। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः
। प्र तु द्रव परि कोशमिति तृतीयं सूक्तम्। तत्र त्रिष्टुभस्ति-
स्रः। एष स्तोत्रेष्वभित्वा शूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम्
। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा पङ्क्तिः। कया नश्चित्र इति द्वितीय
म्। तत्र तिस्रो गायत्र्यः। तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयं प्र
गाथरूपम्। तत्र बृहतीपङ्क्ती। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति
प्रगाथरूपं चतुर्थम्। तत्रापि बृहतीपङ्क्ती। एवमस्मि
न् सवने सप्त सूक्तानि। तेषु नव सामानि गेयानि। प्रथमे सू
क्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी। द्वितीये रौरवं यौधा
जयं च। तृतीय औशनम्। चतुर्थे रथन्तरम्। पञ्चमे वाम
देव्यम्। षष्ठे नौधसम्। सप्तमे कालेयम्। तत्र प्रथमसूक्त
स्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्ता आश्रयभूता ऋचः ष
ड्गायत्र्यो भवन्ति। पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभू
तास्तिस्र ऋचः सप्तदशस्तोमसिद्ध्यर्थमावर्त्यमानाः सप्त
दश गायत्र्य इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिगायत्र्यः। षष्ठे
सूक्ते बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन बार्हतस्तृचो भवति। तथा
सप्तमेऽपि। तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिंशद्बृह
त्यो भवन्ति। द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं तृचं सम्पा
द्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्यो भवन्ति। चतुर्थसूक्ते र
थन्तरसामार्थं पूर्ववर्णितोक्तरीत्या प्रग्रथने सति द्वे ककुभा
वुत्तरे भवतः। प्रथमा तु स्वतः सिद्धा बृहती। तत्र सप्तदश-
स्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभश्च संपद्यन्ते।
तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो
हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकयाः स एकया स सप्तभ्यो हिंकरो
ति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अयमर्थः। एका स्व
तः सिद्धा बृहती। प्रग्रथिते द्वे ककुभाविन्येवं विधस्तृचस्त्रि

भिः पर्य्यायैरावर्त्तनीयः। प्रथमे पर्य्याये त्रिर्बृहतीगानत्वा
त्सकृत्सकृत्ककुभौ। द्वितीये पर्य्याये सकृद्बृहती। त्रिवार
मनन्तरा ककुप्। सकृदन्त्या। तृतीये पर्य्याये सकृद्बृहती। त्रि
स्त्रिः ककुभाविति। हिंकरोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्य्या
दित्यर्थः। तदेवं तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविं
शतिर्गायत्र्यः पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यो द्वादश ककुभः सम्प
न्नाः। तत्र ककुबष्टाविंशत्यक्षरा। तस्या षोडशाक्षरे गायत्रीपा
दद्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् सम्पद्यते। अनया
दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप् सम्पादनाय चतुर्विंशतिर्गा-
यत्रीपादा योजनीयाः तथा सत्यष्टौ गायत्र्यो गताः। पञ्चदश
गायत्र्योऽवशिष्यन्ते। तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः। तांश्चता
वतीषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः। ततः एताः प
ञ्चचत्वारिंशत् ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतः
सिद्धास्तिस्र इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टिस्त्रिष्टुभ उत्तराग्रन्थे
समाम्नाता एव लभ्यन्ते। उत्पत्तिबृहत्यानयनेन तु प्रकरणा-
म्नातानां तावतीनामलाभात् प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रस
ज्येतानाम्। तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्बृहतीप्रग्रथनस्य
लिङ्गम्। प्रग्रथनप्रकारस्त्वभिधीयते। पुनानः सोम इत्यस्या
बृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय हिरण्यस्य दुहान ऊधर्दिव
मित्येतस्या विष्टारपङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन संयोजयेत्। सा बृहती-
भवति। एतदीयं चतुर्थं पादं हिरण्यस्योत्तरार्धेन योजयेत्।
सापि बृहती भवति। तस्माद्यौधाजयरौरवयोर्बृहत्यो उत्तरे
प्रग्रथनीये। एवं गौषूक्तकालेययोरपि द्रष्टव्यम्॥

तृतीयावर्णकमारचयति॥

शाखाश्वान्धीगयेऽनुष्टुबानेया ग्रथ्यतेऽथवा।
पुरेव लिङ्गं जगती चतुर्विंशतिकीर्तनम्॥१०॥

इदमाम्नायते। पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः स
त्रसाम्ना। गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः। श्यावाश्वान्धी

गवे आनुष्टुभेतृचेभवतः। उष्णिहि सफम्। ककुभि पौष्कलम्। काव मन्त्यं जगतीष्विति। अयमर्थः। अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः। तस्मिन् पञ्च सूक्तानि सप्तसामानि। स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्येकं सूक्तम् तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः। तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी। पुरो जिती वो अन्धस इति सूक्तान्तरम्। तत्रैकानुष्टुप्। उत्तरे द्वे गायत्र्यौ। तासु श्यावाश्वमान्धीगवं चेति। द्वे सामनी। इन्द्रमच्छ सुता इत्यपरं सूक्तम्। तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः। तासु सफं साम। पवस्व मधुमत्तम इति प्रगाथः। तस्मिन् पूर्वा ककुप्। उत्तरा पङ्क्तिः। तत्र पौष्कलं साम। अभि प्रियाणि पवते चनोहित इत्यन्यत् सूक्तम्। तत्र तिस्रो जगत्यः। तासु कावं साम। एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजितीयः पवस्वेत्यनयोः सूक्तयोर्यद्यपि द्वे छन्दसी तथापि समासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव छन्दः सम्पद्यते। ततो गायत्र्यनुष्टुबुष्णिक् ककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन् सवन आवपनीय इति। तत्र पुरोजितीव इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च समासु गानमुत्तरे गायत्र्यावाम्नाते परित्यज्य द्वे उत्यत्यनुष्टुभावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः। चतुर्थपाद पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ ग्रथनीये इति राद्धान्तः। तत्रोभयत्र पूर्ववर्णक इव न्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या। लिङ्गं त्वेवमाम्नायते। चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवनस्काच ककुब्विति। सेयं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते। तथाहि। गायत्रसंहितयोः साम्नोराश्रये गायत्रे तृचे द्विरभ्यस्ते सति षड् गायत्र्यो भवन्ति। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरा जगती। ततः षड्भिर्गायत्रीभिस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति। श्यावाश्वान्धीगवयोराश्रयभूताः प्रग्रथनाद्द्विरस्ताः षडनुष्टुभो भवन्ति। मिलितास्तिस्रो जगत्यः सम्पन्नाः। सफस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे मानेन कर्त्तव्यम्

किंत्वेकैकस्यामृचि। ननु कुतोऽवगम्यते। उष्णिहि ककु
भीति सप्तम्येकवचनान्ताभ्यां विशेषविधानात्। अष्टाविंश
त्यक्षरयोरुष्णिक्ककुभोरेका जगती गायत्रीपादश्च सम्प
द्यते। ककुभि मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः उष्णिहि च परः
पाद इति तयोर्भेदः। कावस्याश्रयभूताः स्वनः सिद्धास्तिस्रो
जगत्य इति मिलित्वा पवमानोऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति
। गायत्रीपादश्चातिरिच्यते। आर्भवपवमाने तृतीयसवने य
ज्ञायज्ञीयस्तोत्रमेकमस्ति। तस्य चाश्रयो यज्ञायज्ञा वो अग्न
य इत्यस्मिन्प्रगाथः। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः। त
योः प्रग्रथनेन ककुभावुत्तरे कर्तव्ये। तत्रैकविंशस्तोमः। त-
स्या विधायिका विष्टुतिरेवमाम्नायते। सप्तभ्यो हिंकरोति स
तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया
स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एक
या स तिसृभिरिति। अयमर्थः। प्रथमायां बृहत्याः त्रिषु प
र्यायेषु त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्यः। मध्य
मायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिः पाठः।
अन्त्ये सकृत्। उत्तमायाः ककुभ आदौ सकृत्। द्वितीयतृ-
तीययोस्त्रिस्त्रिरित्येवं चतुर्दश ककुभः। तासु ककुप्सु
द्वादशाक्षरा मध्यमपादाश्चतुर्दश। तेषु सप्त पादाः सप्तसु
बृहतीषु योजनीयाः। ततः सप्त जगत्यो भवन्ति। अवशिष्टा
अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्त्यपादाश्च मिलित्वाष्टावि
शतिः। तासु षड्भिः पादैरेका जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्वि-
शतिपादैश्चतस्रो जगत्यो भवन्ति। ये तु द्वादशाक्षराः सप्त पा
दाः पूर्वमवशिष्टास्तेषु पवमानशेषोऽष्टाक्षराः पादो योज-
नीयः। ककुभां शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षरा
णि योजनीयानि। ते द्वे जगत्यौ भवतः। तदेवं यज्ञायज्ञीय
स्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः पूर्वोक्ताः। पवमानगता एकादशे
ति चतुर्विंशतिर्जगत्यः। चतुरक्षरवर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्ष

रपादामिलित्वा ककुबेका भवति। अनेनलिङ्गेन श्यावा-
श्वमान्धीगवं च प्रग्रथितं तृचे गातव्यम् नतु तत्रोऽप्यन्यानुष्टु
वानयनमिति स्थितम्॥ चतुर्थावर्णकमारचयति॥

चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाग्रिमः।
तृचमुख्यत्वतो मैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात्॥११॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्। अभीवर्तो ब्रह्मसाम भव
तीति। तत्र प्रकृत्य श्रूयते। चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथाः
इति। चतुरुत्तरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका बृहतीच्छन्द
स्काः प्रगाथा ऋग्द्वयात्मिकाः। तेष्वेकप्रगाथगते द्वे ऋ-
चौ। द्वितीयप्रगाथगतामेकामृचं च प्रग्रथ्य तृचेऽभीव-
र्तनामकं साम गातव्यम्। तथा सत्याम्नातानामविकृता-
नामेव तिसृणामृचां लाभात्तृचस्य मुख्यत्वं भवति। पूर्वोक्त
रीत्या पादप्रग्रथनेतु विकृतत्वादमुख्यस्तृचः स्यादिति प्रा
प्ते ब्रूमः। अन्या अन्या ऋचो भवन्ति तदेव सामेत्यृचामन्य
त्वमत्र वर्ण्यते। तच्च पादप्रग्रथने सम्भवति। ऋक्प्रग्र-
थनेतु येयमृक्पूर्वस्य तृचस्यान्त्या सैवोत्तरस्य तृचस्याद्ये
त्यन्यत्वमृचो न स्यात्। तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम्॥

सप्तमाधिकरणमारचयति॥

समुच्चयो विकल्पो वा विभिन्ना गीतिहेतवः।
आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद्विकल्पनम्॥१२॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीतिहे
तवोऽक्षरविकारादय आम्नायन्ते। ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समु
च्चेतव्याः। कुतः। प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीतत्वात्।
मैवम्। एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिरध्ययन-
काल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेः तन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्र
योजनस्यैकत्वात् प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि व्रीहिय
ववद् बृहद्रथन्तरवच्च विकल्पन्ते॥ ॥

अष्टमाधिकरणे प्रथमावर्णकमारचयति॥

ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाग्रिमः।
पुरैवमैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात्॥१३॥

कश्चित् कर्मविशेषे श्रूयते। ऋचा स्तुवते। साम्ना स्तुवत
इति। तत्र पूर्वन्याये विकल्प इति चेत्। मैवम्। ऋङ्निन्दा
सामप्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात्। यदृचा स्तुवते तदसु
रा अन्ववायन्यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् य एवं
विद्वान् साम्ना स्तुवीतेत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्गप्र
त्ययेन साम विहितम्। तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यम्॥

द्वितीयावर्णकमारचयति॥

गानस्य नियमो नोन विद्यते वन्त्युपस्थितौ।
नाम्नातद्वयतोऽस्त्येव प्रकृतित्वाच्छ्रुतेरपि॥१४॥

कश्चित्कर्मविशेषे श्रूयते। अयं सहस्रमानव इत्येतयाह
वनीयमुपतिष्ठत इति। असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे स-
माम्नाता प्रगीता गानग्रन्थे। ततो वह्नेरुपस्थाने तस्यामृ
चि गानेन नियतम्। किन्तु विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः। अ
स्त्येव नियमो गाने। कुतः। सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात्
। ऋचां संहितापाठोऽत्र गानायैव। नह्याधारमन्तरेण गातुं
शक्यते। अथोच्येत। अयं सहस्रेत्यृक्प्रतीकपूर्वकेण वा
क्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वादृचै
वोपस्थानमिति। तन्न। प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचित्वात् एतये
ति सर्वनामश्रुतेः प्रबलतरत्वात्। तस्मात् प्रगीतयोप-
स्थानम्॥ तृतीयावर्णकमारचयति॥

त्रैस्वर्यादि समुच्चेयं विकल्प्यं तान एव वा। प्रयो
गावर्थतो द्वौ नो वचनात् स्मृतिकल्पितात्॥१५॥

अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यापुरोऽनुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्र
सङ्गाहित्वा पठ्यन्ते। ते च कस्याञ्चिच्छाखायां त्रैस्वर्येणा-
धीयन्ते। कैश्चित्त्वातुःस्वर्येण। उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्य
तिरिक्तश्चतुर्थः स्वर एकश्रुतिः। तांचाध्यापकाः प्रचयइ-

न्याचक्षते। तत्र प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्।
समुच्चयस्त्रैस्वर्यादीनामित्येकः पक्षः। अध्ययननिवृत्तिल
क्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्पइति द्वितीयःपक्षः। नैतौ
द्वौपक्षौयुक्तौ। एकश्रुतेर्व्याकरणस्मृतौविहितत्वात्। तथाच
पाणिनीयं सूत्रम्। यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्विति।
अग्निंगृह्णामि सुरथमित्यादयो मन्त्रा यजमानेनैवजप्यन्ते
न्यूङ्खाः प्रणवाः। सामानि रथन्तरादीनि। एतेभ्योजपादि-
भ्योव्यतिरिक्तानांमन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति। अ
नयाचस्मृत्यानुमितं वेदवाक्यमेतत्। तानोयज्ञकर्मणीति।
तान इत्येकश्रुतेः पूर्वाचार्य्यसंज्ञा। नचैकश्रुतित्वे स्वराध्यय
नं व्यर्थमितिवाच्यम्। स्वरविशेषेण बहुव्रीहितत्पुरुषसमा
सादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्यावबोद्धुं शक्यत्वात्। जपादि-
षुतुयथाध्ययनंस्वरःप्रयोक्तव्यः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

आयीभावोयोनिवशादुत्तरावशतोऽथवा।
गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्योवर्णाभिव्यञ्जकत्वतः॥१८॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति श्रूयते। तत्र कयानश्चित्र-
आभुवदित्यसावृग्योनिः। तस्यामृचि कयेत्यक्षरद्वयमाद्यो
भागः। नश्चित्र आभुवदित्यक्षरषट्कं द्वितीयोभागः। त
स्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलो
प्य तस्यस्थाने आयीभावमाम्नायगीतिर्निष्पादिता। क
स्त्वासत्योमदानामित्यनन्तरभाविन्युत्तरा। तस्यांयोनिन्याये
न चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारंलोपयित्वा
तयोःस्थाने आयीभावःकार्य्यः। अभीषुणइत्यसावपरोत्त
रा। तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनमकारंलोप
यित्वा तस्यस्थाने आयीभावःकर्तव्यः। अन्यथागीतिनाश
प्रसङ्गादितिप्राप्तेब्रूमः। नात्रयोनौ वर्णान्तरस्यागमः। किं
तर्हि विद्यमानएव चकारस्योपरितन इकारःसामप्रसि-

इया प्रक्रियया हृद्दुःस्त्वैकारोभवति। तस्यसंध्यक्षरत्वा
दकारःपूर्वभागः। इकारउत्तरभागः। तावुभौ विश्लेषेणगी
यमानावायीभावं प्रतिपद्येते तथाच सामगा आहुः। हृद्दुंता
लव्यमायीभवतीति। तथासत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्तिता
लव्यइकार इत्यायीभावोन कर्त्तव्यः। अभीषुणः सखीनाम
विताजरितृणामित्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफ
स्योपरितनइकारःपूर्ववदायीभवति। सोऽयमायीभावउक्त
रीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्त्तव्यः। गी
त्यर्थत्वाभावेनयोनिक्रमे तेन विनापि न गीतिर्विनश्यति॥

दशमाधिकरणमारचयति ॥

स्तोभानोतप्रदिश्यन्ते नागीतित्वेनवर्णवत् ।
स्वरादिवत्प्रदिश्यन्तेगीतिकालोपयोगतः॥१७॥

वामदेव्यसाम्नो योनौ हृयोरईयोर्मध्य ओंकारद्वयेन हो
शब्देन हायीशब्देन च निष्पन्नः स्तोभ एवमाम्नातः। ओं
ओं हो हायीति। सोऽयं स्तोभोनोत्तरयोरतिदिश्यते। कुतः।
अगीतित्वात्। यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायतीति गीतिमात्रमति
दिश्यते। तत्र प्रथमाया ऋचोवर्णाय यानातिदिश्यन्ते। त
था स्तोभा अपीति प्राप्ते ब्रूमः। स्वरोवर्णविश्लेषोविरामइत्ये
ते गीत्युपयोगित्वाद्यथातिदिश्यन्ते। तथा स्तोभा अपिगीति
कालपरिच्छेदकत्वादतिदिश्यन्ताम्॥

एकादशाधिकरणमारचयति॥

स्तोभस्यलक्षणंनास्तिकिंवास्तिनविवर्णता ।
आधिक्यमप्यतिव्याप्तंविशिष्टंलक्षणंभवेत्॥१८॥

ननावद्विवर्णत्वं तल्लक्षणम्। वर्णविकारस्य विपरीत
वर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात्। अग्न आयाहीत्यस्यामृच्यकार
स्य स्थानओकारंकृत्वा गायन्ति ओग्नायीति। अधिकोवर्णः
स्तोभइत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु।
त्वेत्येतस्यामृचि दतुत्वेत्यक्षरत्रयंगानकाले त्रिरभ्यस्तम्।

अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणमिति चेत् । मैवम् । अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षणवर्णः स्तोभ इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् । लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमाने प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेपमात्रहेतुकं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते । तस्मादस्ति लक्षणम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ॥

न स्युः स्युर्वात्र नीवारा व्रीहिस्थानेऽमिते नहि ।
विकारतद्धितान्ते स्युः प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥
मध्वाशनस्वपूतत्वपरिधीरापदेष्वपि । ये धर्माः
षडहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामोहोगतः । अथ संस्कारोहः वाजपेये नैवारश्चरुः श्रुतः । तत्र नीवाराणां व्रीहिस्थानपाते प्रमाणाभावाद्व्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्या इति चेत् । मैवम् । नैवार इत्यस्य विकारार्थतद्धितस्य व्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् ॥ यथा व्रीहयस्तण्डुलद्वारेण हविर्निष्पादसाधनम् । तथा नीवारा अपि । तस्मात्सन्ति प्रोक्षणादयः । अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीयः । संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद्घृतं वेत्यत्र षडहधर्मो व्रतनियमादिर्मध्वशने कर्तव्यः । राजसूये नैर्ऋतं चरुं नखावपूतमित्यत्रोलूखलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नखेषु कर्तव्यम् । चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र यूपधर्मः पशुनियोजनं विस्पष्टमेव परिधौ प्राप्नुतम् । ज्योतिष्टोम एरं कृत्वोद्गेयमित्यत्र गिरापदधर्म आर्यीभावादिरिरापदे कर्तव्यः ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ॥

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वान्यार्थकृत्वतः ।
नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्वविष्टे मध्यवपरिधावाम्नायते । परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । तत्र नियोजनका

र्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्तक्षणादयो-
ऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः । तः । अग्निपरिधानार्थं मध्यमप-
रिधेरितरपरिधिवदुत्पन्नत्वादिति चेत् । बाढम् । अन्यार्थ-
मुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति । यूपोऽपि प-
शुनियोजनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधने परिधावु-
क्ताः संस्काराः । ननु परिधिस्त्वक्सहितः शयानश्च । तत्र
तक्षणोच्छ्रायौ यूपधर्मौ विरुध्येते । एवं तर्हि तौ माभूताम्
अविरुद्धास्त्वञ्जनादयः कर्त्तव्याः । तथासति संस्कारनिमि-
त्तस्य यूपशब्दस्य परिधावपि मुख्यत्वाद् यूपायाज्यमानाया-
नुब्रूहीत्यस्मिन् प्रैषमन्त्रे परिधयेऽज्यमानायेत्येवमूहो न
कर्त्तव्यः ॥ चतुर्दशाधिकरणमारचयति ॥

शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा न हि ।
अपाकार्थत्वतः सन्निपाके हेतुत्वसाम्यतः ॥ २२ ॥

अभ्युदये ह्यां शृते चरुम् । दधनि चरुमिति शृतदधनी
आम्नाते । तयोः प्रणीताधर्मा न कर्त्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्प-
न्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीताः । दधिपयसी तु
श्रपणार्थे नोत्पन्ने । किन्तु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने । ततः
साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेत् । मैवम् । अ-
न्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोस्तत्र चन्द्रोदये निमित्तीकृ-
तस्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वात्तद्धर्माः
सन्ति ॥ पञ्चदशाधिकरणमारचयति ॥

बृहद्रथन्तरे धर्मैः संकीर्णे वा व्यवस्थिते ।
पृष्ठैक्यात्संकरो धर्मनिर्देशादेर्व्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । बृहत् पृष्ठं भ-
वति । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः । बृ-
हति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् । रथन्तरे प्रस्तूय-
माने संमीलयेदित्यादयः । तदुभयत्र संकीर्य्येरन् । पृष्ठसि-
द्धिलक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वादिति चेत् । न । निर्देशभेदात् ।

साङ्कर्य्ये त्वैलक्षण्येन बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्दे
शौ नोपपद्येयाताम्। किञ्च। उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम्
उच्चैर्गेयं बलवद्गेयमिति बृहद्धर्मः नोच्चैर्गेयं न बलव
द्गेयमिति रथन्तरधर्मः। तस्मादुभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते॥

षोडशाधिकरणमारचयति॥

तयोर्धर्माः समुच्चेया न वा कण्वरथन्तरे। द्वि
स्थानत्वाद्भाष्य आद्यो विरोधाद्वार्त्तिकेऽन्तिमः॥२४॥

वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रूयते। तत्र क
ण्वरथन्तराख्यसाम्नः पृष्ठस्तोत्रसाधनयोः प्राकृतयोर्बृहद्र
थन्तरयोः स्थानेपतितत्वादुभयसम्बन्धिधर्माः समुच्चेत·
व्याः। येतु विरुद्धा धर्मा उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते वि
कल्प्यन्ताम्। समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात्प्र
कृताविव निर्द्देशभेदस्यात्राभावाच्च समुच्चय इति भाष्यका
रस्य मतम्। विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थानेपतितत्वाद्विरुद्ध
धर्माचारस्यात्र विकल्प एव युक्तः। नतु समुच्चय इति वार्त्ति
ककारस्य मतम्। तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वप
क्षः उन्नेयः॥ सप्तदशाधिकरणमारचयति॥

द्विसामके द्वयोर्धर्मे साङ्कर्य्यं वाव्यवस्थितिः।
पृष्ठैक्यान्न संकरो मैवं धर्माणां सामगत्वतः॥२५॥

गोसव उभे कुर्य्यादित्यादिना गोसवादौ बृहद्रथन्तरसाम
द्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्। तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन ध
र्मव्यवस्थाया असम्भवाद्बृहत्युभयधर्माः कर्त्तव्याः। रथ·
न्तरेऽप्युभयधर्माः इत्येवं साङ्कर्य्यमिति चेन्। मैवम्। नह्यत्र
पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः। किन्तु सामप्रयुक्ताः। ततः साम्नो
र्भेदाद्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते॥ अष्टादशाधिकरणमारचयति॥

सौर्य्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ।
स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ॥२६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्रुवेण पार्वणौ जुहोतीति। तत्र·

Centre for the Arts

पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवत्यौ तौ होमा-
वाराडुपकारकतया प्रयाजादिवत् सौर्यादिविकृतिष्वति-
दिश्येते इति चेत् । मैवम् । पूर्वशब्दस्याग्नेयादित्रिकसंघपर-
त्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः
। स च प्रियते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमा-
चष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन् प्रकरणवशादाग्नेया-
दिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति
। ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे इत्येको मन्त्रः । अ-
मावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमानेत्यपरो
मन्त्रः । तत्राग्नीषोमवत्कर्मत्रयसङ्घस्य व्यासक्तदेवतात्व-
म् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः । किन्त्वाग्नेयस्यैव । ततः
सङ्घार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ॥

संकीर्णौ सङ्घयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ।
संकीर्णावुपकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवद्दर्शेऽपि
होमद्वयं कर्त्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथेति चेत् । मैवम् । उप-
कार्ययोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यव-
स्थाया युक्तत्वात् ॥

विंशाधिकरणमारचयति ॥

देवतायजयोर्वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।
विष्ण्वादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नातम् । समिधो यज-
तीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ
द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवताः । तथा समिदादीनां दे-
वतात्वम् । ततो यागे देवताः संक्लृप्यन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ
इति चेत् । मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्यन्तद्धितेन वा देवता निर्दि-
श्यते । तद्यथा । यदग्नये सायं जुहुयात् । आग्नेयोऽष्टाक-
पाल इति । न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते । ना

दर्थ्ये प्रतीतो देवताभवति। नच द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते
किंत्वीप्सितनमत्वम्। तच्च कर्मतामात्र उपपद्यते। अग्निहो-
त्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात्। यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचि-
क्रियायाः कर्त्तव्यता प्रतीयते। तथा समिधो यजतीत्युक्ते स-
मिद्याग: कर्त्तव्यः इत्यर्थो भवति। विष्णुं यजतीत्यादौ ताद
र्थ्यमुपचर्य्यते। प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आज्यस्य विय
न्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता
निर्दिष्टाः। तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेव शब्दैरिह यागा अ
भिधीयन्ते। समिधो यजति। तनूनपातं यजति। इडो यजति
।बर्हिर्यजति। स्वाहाकारं यजतीति। तस्मान्नात्र देवतासं-
स्कारविधिः। किन्तु यागाः केवला विधीयन्ते। तेषां च श्रुत्या
दिभिः कार्य्यविशेषानवगमात् प्रकरणे तारादुपकारकत्व
म्। पञ्चमप्रयाजस्य वक्ष्यमाणाज्यभागादिदेवतासंस्कार
कत्वं दशमेऽभिधास्यते॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इतिमाधवीयेजैमिनीयन्यायमालाविस्तरेन
वमस्याध्यायस्यद्वितीयःपादः॥

तृतीयपादस्यप्रथमाधिकरणमारचयति॥
अग्निर्व्रीह्यादयोनोह्याऊह्यावानूहिचोदनात्।
विवक्षादेवहूविषोदृष्टत्वादूह्यनेततः॥ १॥
प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति देवताविषयो मन्त्र आम्ना
तः। व्रीहीणां मेधसुमनस्यमानइति द्रव्यविषयः। विकृतिषु
सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामीति नीवाराणां मेधसुमनस्यमानइ
त्येवमूहो न कर्त्तव्यः। कुतः। चोदकेन यथावस्थितस्यैव म
न्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वादिति चेत्। मैवम्। प्रकृतौ देवताद्र वि-
लक्षणयोरेव विवक्षा। तथा सति तत्प्रकाशनरूपस्य दृ-
ष्टप्रयोजनस्य लाभात्। अग्निव्रीहिशब्दाविवक्षायामदृष्टा
र्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत। तस्मात् सूर्य्यनीवारलक्षणार्थे प-

काशनायोरूहः कर्त्तव्यः॥ द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

हरितोक्तिः पौण्डरीकेन त्याज्यान्यज्यतेऽथवा।
नादृष्टार्थत्वतो मैवं गुणाद्द्रव्यस्य भासनात्॥२॥

मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम इत्यत्र पौण्डरीकाणि ब
र्हींषि भवन्तीति श्रुतम्। तत्र स्तरण मन्त्रश्चोदकप्राप्तः। द
र्भैः स्तृणीत हरितैरिति। तत्र पूर्वन्यायेन दर्भशब्दस्थाने पु
ण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः। हरितशब्दस्तु मन्त्रे नापूर्वार्थ-
द्रव्यवाची। ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विकृतावप्यदृष्टार्थमनूहेन
प्रयोक्तव्य इति चेत् मैवम्। गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशनेन स
ति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात्। तस्मात् पुण्डरीकैः स्तृ
णीत रक्तैरित्यूहनीयम्॥ तृतीयाधिकरणमारचयति॥

यूपस्पर्शे वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्त्तनम्।
आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिके प्रतिषेधतः॥३॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चि
त्तमाम्नातम्। यद्येकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयादि
ति। तदिदमुच्छ्रयणाञ्जनादिकालीनवैदिकस्पर्शे भवति।
कुतः। तत्प्रकरणादिति चेत्। मैवम्। यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्ट
मामुञ्चते यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्तस्माद्यू
पो नोपस्पृश्यत इति प्रतिषिध्य पश्चात् प्रायश्चित्ताम्नानात्प्र
तिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः। वैदिकस्य विहितत्वात्। त
स्माल्लौकिकस्पर्शे प्रायश्चित्तम्॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति॥

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम्।
एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः॥४॥
एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च।
अविकारेण बहुष्वेकार्थः समवायतः॥५॥
प्राकृतत्वाद्द्विभावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया।
बहुष्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरक्लृप्तितः॥६॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ
पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोराम्नातौ। अदितिः पाशं प्रमुमो-
क्त्वेतमित्येकत्र। अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानित्यपरत्र
तावुभौ पाशद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ सा च-
विकृतिरेवमाम्नायते। मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णम
पां चौषधीनां च संधावन्नकाम इति। तत्रैकेनैव मन्त्रेण-
चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेश इत्याद्यः पक्षः। तदाप्य विकृतस्यै
व प्रयोक्तुं शक्यत्वाद् बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः। प्रकृतावे-
कस्मिन् पशावसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनू-
हनीयत्वादित्येकः पक्षः। तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रो
ऽप्यसमवेतार्थः प्रकृतौ भवति। एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्र
कृतौ समवेतार्थत्वाद्विकृतावतिदिश्यताम्। स च द्विवचना
न्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम्। प्रकृतौ विद्यमानयोर्मन्त्र
योर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्या
वान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ। मन्त्रद्वयाति
देशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृता-
वूहनीयः। बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीय इति
पूर्वपक्षः। लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरप्रस
क्तत्वाद् द्विवचनान्ततयासोऽप्यूहनीय इति राद्धान्तः॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति॥

उत्कृष्टव्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थोऽसङ्गतत्वतः।
उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणात्वन्याय्यकल्पना॥७॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकर
णादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः। कुतः एक
स्मिन् पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत्। नासावुत्कृष्ट
व्यः। किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः। नहि
पाशानित्यत्र प्रधानांशस्यानन्वितत्वमस्ति। प्रातिपदिक
विभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानम्। धर्मिवाचकत्वात्। विभ

Centre for the Arts

किन्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्गुणभूता। त
थाविभक्तिवचनयोर्विभक्तेस्तु कर्मादिकारकवाचित्वात्प्रा
धान्यम्। वचनस्य कारकसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम्। त
थासति बहुवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकवि
भक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते। गुणभूते तु बहुवचने
लक्षणावृत्तिः कल्पनीया। पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति
। तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्र
करणपाठो न बाधनीयः। किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः
समानबलत्वाद्विकल्पः कर्तव्यः॥ षष्ठाधिकरणमारच०

पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यो नो वोह्यतेऽर्थतः।
नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः॥८॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते। पत्नीं संनह्येति। तत्रै
कपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थ एकवचना
न्तः पत्नीशब्दः। स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयो
गेऽर्थवशादूहनीय इति चेत्। मैवम्। किमुपदेशप्राप्तस्योहः
। अतिदेशप्राप्तस्य वा। नाद्यः। उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधा
रणत्वात्। यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्या
त्। तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत। न त्वेवमस्ति। अन्यथा द्विप
त्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत। तत्र कुत
ऊहानूहचिन्तावकाशः। साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसम
वेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्यु
भयमेव पाशन्यायेन विवक्षितम्। एकवचनं त्वदृष्टार्थत
या सर्वप्रयोगेऽसमवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमे
व पठनीयम्। नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः। द्वि
बहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात्। तस्मा
दत्र नास्त्यूहः॥ सप्तमाधिकरणमारचयति॥

ऊह्यो नो वैष विकृतावूह्योऽपाठेन पाशवत्।
नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता नहि॥९॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्र
योगयोरूहनीयः। कुतः। पाठाभावात्। प्रकृतावर्थानुसारे
णप्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः
विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्तप्रयोगेऽर्थानु
सारेणोहो युक्तः। अत एव पूर्वत्र द्विपाशयुक्तायां विकृतावे
कवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहितव्य इति चेत्।
मैवम्। पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृ
ष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं य
थावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात्। अथोच्येत। प्रकृतौ छांद
सत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्यर्थयोर्वर्त्त
त इति। एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्तरेणैव द्वित्वबहुत्वाभि
धानान्माभूदूहः। न चैवं पाशेऽप्यूहो माभूदिति शङ्कनीयम्
। प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरेकस्मिन्नेव पाशे वैदिक
प्रयोगदर्शनात् द्वित्वे तदभावात्। तस्मात् पाशस्योहो विकृ॰
तौ। न तु पत्नीपदस्य॥ अष्टमाधिकरणमारचयति॥

अग्नीषोमीयसवनस्थास्तुल्यविधयो यदि।
मास्माइति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम्॥१०॥

अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्ररूपासु ज्योतिष्टोमस्य सं
स्थास्वेकोत्तरवृद्ध्या सवनीयाः पशव आम्नाताः। आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः। ऐन्द्रो वृष्णिः
षोडशिनि तृतीयः। सारस्वती मेष्यतिरात्रे चतुर्थीति। तए
ते सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशुना समानविधयोऽनतु
तद्विकृतय इति कस्यचित् पूर्वपक्षिणो मतम्। तदेवाभ्युप
गम्य कृत्वाचिन्ता क्रियते। अध्रिगुप्रैषमन्त्रे मास्माअग्निं
भरतेति वाक्ये पुंलिङ्ग-चतुर्थ्येकवचनान्तइदंशब्दप ठि-
तः। तस्य मेष्यां स्त्रीलिङ्ग-तया नास्त्यूह इति प्रथमपादे नि
र्णीतम् इह त्वेकवचनस्य पशुद्वित्वबहुत्वयोः पत्नीशब्द
वत् पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ। अर्थानुसारेण द्विवचनबहुव

चनयोरूहइति पूर्वपक्षः। उपदेशस्य साधारणत्वेनसर्व
त्र समवेतार्थः प्रातिपदिकविभक्त्योरेवविवक्षितत्वेनैकव
चनस्याविवक्षितत्वात् कथञ्चिद्विवक्षितत्वेऽपिछान्दसे-
न वचनव्यत्ययेन द्व्यर्थवद्बह्वर्थवाचित्वान्नास्त्यूहइति राद्धा-
न्तः परमार्थतस्तु सवनीयपशूनामग्नीषोमीयविकृतित्वात्
तस्यैव लिङ्गवचनयोः प्राप्तत्वान्नोहः॥

नवमाधिकरणमारचयति॥

व्रीहिप्रतिनिधावूहो व्रीहीणामिति नास्ति वा।
अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः॥११॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्त
रं तस्य प्रतिनिधिर्भवति। तद्यथा। व्रीहीणामपचारे नीवारा
स्तेषां स्थाने निविशन्ते। तदेतत्। षष्ठेऽध्यायेऽवस्थितम्। प्र
तिनिहितेषु नीवारेषु व्रीहीणां मेधेत्ययं मन्त्र ऊहितव्यः कु
तः। अर्थानुसारादिति चेत् मैवम्। नैवारे चरौ नीवाराणां सा
धनत्वेन विहितानां व्रीहिस्थानीयतया भवति मन्त्रस्योहः इह
तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः। किन्तु भूयोऽवयवसादृश्य
द्वारा प्राप्यन्ते। ततोऽवयवानामेव साधनत्वम्। तथा सति
व्रीह्यवयवेष्वविकारेण यथा व्रीहिशब्दः। तथा नीवारावयवे
ष्वपि प्रवृत्तेर्नास्त्यूहः॥ दशमाधिकरणमारचयति॥

द्विपश्वोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः।
तेजोमात्रस्य सूर्यादावैक्याभावादनूहनम्॥१२॥

अग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैषे पशुसम्बन्धिचक्षुरादीनां सू
र्यादिसंसर्ग आम्नायते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। वातं प्राणम
न्ववसृजतात्। दिशः श्रोत्रमित्यादिः। मैत्रं श्वेतमालभेत
वारुणं कृष्णमिति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्रगतानां चक्षुरादि
शब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः। कुतः। पशुभेदेन चक्षुरादी
नां भिन्नत्वादिति चेत्। मैवम्। नह्यत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीर
गतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम्। तद्विवक्षायामेक-

स्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्नचक्षुःशब्दस्या-
नन्वयप्रसङ्गात्। गोलकस्य सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवाच्च। यत्
तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादि
शब्दैर्विवक्षितम्। तच्च पश्वनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्या-
द्यावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवदभेदेनावतिष्ठते।
तस्मान्नास्त्यूहः॥ एकादशाधिकरणमारचयति॥

एकधेत्त्वविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः।
आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः॥२३॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रैषे श्रूयते। एकधास्य त्वचमाच्छ्यता-
दिति। छिन्धीत्यर्थः। तत्र द्वयोः पश्वोरेकधेत्यस्य शब्दस्याना-
स्ति विकारः। कुतः। तस्य शब्दस्येह सहत्ववाचित्वात्। एक-
धा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् पश्वनेक-
त्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घ-
टक इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्यलक्ष-
णोऽर्थो न सम्भवति। ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः। त्वगिय
मवयवशो बहुकृत्वो न छेत्तव्या। किंतु सर्वापि सकृदेक-
प्रयत्नेनोत्पुक्ता भवति। यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव विकृतावु-
चितम्। ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्ययं मन्त्रो-
ऽभ्यसितव्यः॥ द्वादशाधिकरणमारचयति॥

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः।
विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम्॥२४॥
स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः।
अर्थमत्त्वाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः॥२५॥
मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन्न्यायवादिता।
देवार्थोऽग्नीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्विवरणम्॥२६॥

अध्रिगुप्रैषनिगदस्यादावेदमाम्नायते। दैव्याः शमितार
उत मनुष्या आरभध्वम्। उपनयत मेध्या दुर आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधमिति शाखान्तरे तु मेधपतये मेधमिति।

अयमर्थः। शमितारः पशुघातिनो द्विविधाः। दैव्या मानुषा-
श्च। तानुभयान् सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति।
आरम्भः कर्त्तव्यः मेधो यज्ञः। तद्योग्यादुरः पदार्थान् हिंसा
हेतूनिहायनत किं कुर्वन्तः। यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञ
माशासाना इति। तत्रैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विव-
चनान्तस्य च बहुपशुयुक्तासु विकृतिषु नूह ऊहो वेति संश
यः। ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विव-
चनान्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः। किं वा शब्दद्व
यस्यैक एवार्थ इति संशयः। एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान ए
वार्थो देवते एव वेति संशयः। तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानो
ऽग्नीषोमौ चेति त्रयो मेधस्य पतयः। तेष्वेकवचनस्य द्विव-
चनस्य चाम्नायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य
विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः। प्रकृतौ समवेतार्थत्वे सम्पाद-
यितुं शक्ये सत्यम्नायनिगदत्वाभावाद्विकृतावूहः कर्त्तव्य
इति द्वितीयः पक्षः। अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्य
स्तप्रकारेणार्थभेदाद् विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहीना
दिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः। अनेकपशु
युक्तासु प्रकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः सो
ऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः। शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि
मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः। किं त्वेक एवार्थ इति पक्षान्तर
म्। तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयो
र्थता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः। तस्मिंश्च यजमाने स्वत ए
कत्वम्। जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेता
र्थे। ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावेकवचनान्तो द्वित्वेनोहनीयः।
यजमानबहुत्वोपेतायां विकृतौ द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वपक्षः।
मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशासनीयम्। तस्य सिद्धत्वात्। देवतार्थत्वं
त्वाशासनीयम्। ततो मेधमाशासाना इत्येतद् देवतायां समवे-
तार्थं सम्प्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमवि-।

रुद्रम्। देवताकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्येते। तस्माद्देवतानुसारेण विकृताबूह इति राद्धान्तः॥ त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

आदित्येष्वेकवाच्येषु ऊह्यो नो वोह्यते ऽन्यवत्।
गणार्थत्वादनूहो ऽतो विकल्पः प्रकृताविव॥१७॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुराम्नायते। यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्रप्रजया जायेयेति स एतामविशमादित्येभ्यः कामायालभेतेति। वशा वन्ध्या। कामाय- कामुकेभ्य इत्यर्थः। अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद् बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः। यथा मेधपतिभ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते। यथा वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते। तद्वदिति चेत्। मैवम्। प्रकृताबग्नीषोमयोर्गणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते। आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः। तस्माद विकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवात्रापि विकल्प्यते॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति॥

कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वा स्यात पूर्ववत्।
देवत्वे न गणस्यात ऊहो बहुभिधित्सया॥१८॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः। आग्नेयेनैन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णोनेत्यादिना। ते च स्वनामभिरन्यत्राम्नाताः। आग्नेयः कृष्णग्रीवः। सारस्वती मेषी। बभ्रुः सौम्यः। पौष्णः श्याम इत्यादिना। तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्विव नोह इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्। इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम्। अतो बहून् देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम्॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति॥
षड्विंशतिर्वङ्क्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोह्यते।
ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यतेऽथवा॥१॥
षड्विंशतेस्तताभ्यासः समस्योक्तिर्भवेदतः।
अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम्॥२॥
संख्यायाश्च पशोर्युक्ते वङ्क्रीणां मुख्यतावशात्।
अमी पक्षा युज्यतेऽन्यस्ता अनुष्ठ्येति शेषतः॥३॥

अध्रिगुप्रैषे वाक्यमिदमाम्नायते षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतादिति। अयमर्थः। वङ्क्रयो वक्राणि पार्श्वास्थीनि। तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसंख्यानि। एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात्। ताश्च वङ्क्रीरनुष्ठ्यानुक्रमेण गणयित्वेति यावत्। उच्च्यावयतादुद्धरतादिति। सोऽयं मन्त्रो वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः। किन्तु संज्ञपनात् प्राक् पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते। ततोऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः। अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्। शमितॄणामुद्धरणीयार्थस्यावश्यकत्वेन दृष्टार्थत्वात्। तस्मात् प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः। तदापि चत्वारः पक्षाः। तत्र संख्यामुख्यत्वेन प्रकाश्या। तेन द्वयोः पश्वोर्द्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः। पशोर्वङ्क्रिगतत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पश्वनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः। युक्तियोगः षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह सम्बन्धः। तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यास इति तृतीयः पक्षः। अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यूहनीयानि। संख्येयानां वङ्क्रीणां मुख्यत्वात्। तासामियत्ता समस्य वक्तव्या। ततो द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्क्रयः। अष्टसप्ततिरेषां वङ्क्रय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पक्षः। अयमेवसिद्धान्तो वाक्यशेषानुगुण्यात्। नाअनुष्ठे त्ययं वाक्यशेषः। सच व्याख्यातः॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति॥

नचतुस्त्रिंशदित्येषनिषेधोनियतोनवा।
गिरापदवदाद्यःस्यान्नैवकारहृतत्वतः॥४॥
निषेधःप्राप्तिपूर्वोऽतःप्रापकोऽत्रानुमीयते।
निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते॥५॥

अश्वमेधेत्रयः सवनीयाः पशवः स्तुताः। अश्वस्तूपरोगोमृगस्ते प्राजापत्याइति। तेष्वश्वस्यचतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः। तथाचमन्त्रः। चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्यस्वधितिः समेतीति। वाजीगन्धर्ववाहको जातिविशेषः। अतएवआ- म्नायते। हयोभूत्वा देवानवहदर्वासुरान् वाजीगन्धर्वानिति देवबन्धुर्देवानांप्रियः। स्वधितिश्छेदनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः। एवं सत्यध्रिगुप्रैषे विशेषोऽयमाम्नायते। नचतुस्त्रिंशदिति। सोऽयंचतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधोगिरापदनिषेधवन्नित्योनतुविकल्पितः। यथानगिरागिरेति- ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमित्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरमिरापदे विहितेसति निषिद्धस्यनित्यनिवृत्तिः। तथाचतुस्त्रिंशन्मन्त्र निषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहितेसति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेत्। मैवम्। षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात्। षड्विंशतिमन्त्रस्यावद्योदकतः प्राप्तत्वान्नविधेयः तस्यचतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ नचतुस्त्रिंशदित्यनेनापवादकंमन्त्रं प्रतिषिध्यचोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वमवस्थानमनूद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः। गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः। अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधीयते। तेनच विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधितेसत्यबाधोनगिरागिरेतिप्रतिषेधेनानूद्यते। अतोदृष्टान्ते निषेधानुवादोदार्ष्टान्तिकेविध्यनु

Indira Gandhi National Centre for the Arts